

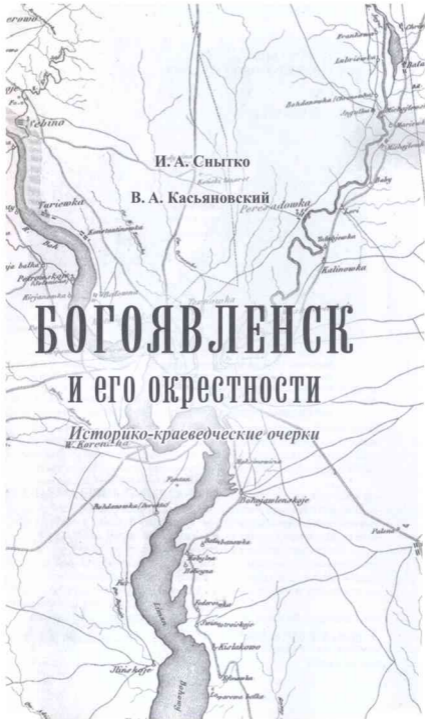
И. А. Снытко

В. А. Касьяновский

БОГОЯВЛЕНСК и его окрестности

Историко-краеведческие очерки

И. А. Снытко

В. А. Касьяновский

БОГОЯВЛЕНСК

и его окрестности

Историко-краеведческие очерки

И. Каренин-Ит

Снытко И. А.

**ПАМЯТНИКИ АРХЕОЛОГИИ
БОГОЯВЛЕНСКА
И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ**

(историко-археологический очерк)

Николаев-2012

УДК 94 (47.73): 902.2
ББК 63.3 (4УКР-4МИК) + 63.4 (4УКР)

С 53

ISBN 978-966-584-052-7

И. А. Снытко, В. А. Касьяновский

С 53 Богоявленск и его окрестности: Историко-краеведческие очерки. – Симферополь: «Таврида», 2012. – 184 с.: илл.

Половину своей жизни положил Валентин Александрович Касьяновский на то, чтобы собрать в архивах, упорядочить и донести до земляков историю нынешнего Корабельного района. Это историческое исследование лишено всяческих идеологических наслоений, субъективных комментариев: только беспристрастное изложение дат, фактов, событий...

Еще один автор очерков о Богоявленском – Иван Алексеевич Снытко – известный в Николаеве историк. Потому книга, которая предлагается вашему вниманию, получилась разноплановой. Ведь она – результат работы энтузиаста-краеведа и специалиста-археолога.

Надеюсь, что читатели разделят мое мнение: книга «Богоявленск и его окрестности» – настоящее достояние жителей Корабельного края.

УДК 94 (47.73): 902.2
ББК 63.3 (4УКР-4МИК) + 63.4 (4УКР)

ISBN 978-966-584-052-7

© Снытко И. А., 2012
© Касьяновский В. А., 2012

Предисловие мецената

На мой взгляд, всегда интересно узнать, кто раньше ходил по земле, где сейчас живете вы, кто смотрел на то же небо, что у вас над головой, что происходило в родных краях не так давно и много лет тому назад.

Половину своей жизни положил Валентин Александрович Касьяновский на то, чтобы собрать в архивах, упорядочить и донести до земляков историю нынешнего Корабельного района. Это историческое исследование лишено всяческих идеологических наслоений, субъективных комментариев: только беспристрастное изложение дат, фактов, событий ...

Самоотверженность, последовательность Валентина Александровича вызывают мое глубокое уважение, я горд тем, что имею возможность и честь ознакомить людей с книгой неутомимого исследователя истории Богоявленского края. К сожалению, Валентина Александровича уже нет среди нас. Но он оставил по себе добрую память и фундаментальный труд всей своей жизни.

Еще один автор очерков о Богоявленском – известный в Николаеве историк Иван Алексеевич Снытко. Потому книга, которая предлагается вашему вниманию, получилась разноплановой. Ведь она – результат работы энтузиаста-краеведа и специалиста-археолога.

Надеюсь, что читатели разделят мое мнение: книга «Богоявленск и его окрестности» – настоящее достояние жителей Корабельного края.

*С уважением к авторам и читателям,
Сергей Исаков*

Снытко Иван Алексеевич,
старший научный сотрудник
Госинспекции по охране памятников
культуры в Николаевской области,
председатель научной секции памятников археологии
Николаевской областной организации
Украинского общества охраны памятников истории и культуры

Рецензент: *А. С. Островерхов, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Одесского археологического музея НАНУ*

В предложенном научно-методическом издании кратко освещается история изучения памятников археологии Богоявленска (Корабельный район г. Николаева) и его окрестностей. Дается краткая характеристика основным археологическим культурам, зафиксированным в этом микро-регионе, от эпохи энеолита до позднеантичного периода. Основное внимание уделено наиболее исследованному и значимому не только для района Богоявленска, но и для всей Николаевщины памятнику национального значения – поселению-городищу античного времени Сиверсов Маяк-1. Дано описание наиболее выдающихся находок. Приведена научная модель возможного исторического развития микрорегиона в античную эпоху. Освещены вопросы, связанные с религией и социально-демографической и экономической сферами. Издание предназначено непосредственно для жителей Богоявленска, г. Николаева и Николаевской области, археологов, историков, краеведов, студентов высших учебных заведений, старшеклассников средних школ и всех интересующихся археологией и древней историей нашего края.

СНЫТКО

Иван Алексеевич

Родился в г. Николаеве 5.07. 1960 г. В 1977 г. окончил Николаевскую среднюю школу № 15. В 1978–80 гг. проходил срочную службу в армии. В 1981 г. поступил, а в 1987 г. окончил обучение (заочное) на историческом факультете Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова. Археологией увлекался с детских лет. Начал работу в составе археологических экспедиций, будучи школьником, с 1975 г. Работал в составе экспедиций (1975–1977 гг.) Николаевского краеведческого музея (руководители: В.И. Никитин, В.В. Рубан), Киевского госуниверситета им. Тараса Шевченко (руководитель: кандидат исторических наук доцент В.В. Лапин), Нико-

лаевской (Ингульской) экспедиции Института археологии АН УССР (руководитель: кандидат исторических наук, лауреат Государственной премии им. Т. Г. Шевченко О. Г. Шапошникова; начальники отрядов: В. Н. Ключенцев, В. Н. Фоменко, Ю. С. Гребенников – заместитель начальника экспедиции, Б. В. Магомедов). С января 1981 по апрель 1999 г. работал в секторе археологии отдела охраны памятников Николаевского краеведческого музея в должности младшего, а с 1983 г. – старшего научного сотрудника. В связи с реорганизацией отдела в отдельную организацию с 1 апреля 1999 г. по настоящее время работает в Государственной инспекции по охране памятников культуры в Николаевской области в должности научного, а с 2003 г. – старшего научного сотрудника. Председатель научной секции памятников археологии Николаевской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры. С 1983 г. проводил многочисленные самостоятельные археологические разведки и раскопки памятников эпохи энеолита – бронзы – позднего средневековья (курганы, курганные и бескурганные могильники, городища, поселения, стоянки) на территории Николаевской области. Археологическая специализация – памятники Ольвийской сельской округи античного периода. Наиболее значительные комплексные (поселение, некрополь) исследования проводились в урочищах Дидова Хата (Заводский р-н, г. Николаев), Чертоватое (с. Прибутское и Кателино, Очаковский р-н) и Сиверсов Маяк (окрестности Богоявленска, Корабельный р-н, г. Николаев). Является автором более 100 научных работ (статьи, публикации, заметки) и соавтором репринтного издания Института археологии НАНУ «Материалы по археологии Ольвии и ее округи» (1991 г., соавтор С. А. Липавский), преимущественно по античной тематике, опубликованных в различных научных изданиях Украины, России, Молдовы, Румынии, Болгарии, Германии. Участвовал более чем в 50 международных, республиканских, региональных научных конференциях и семинарах. В настоящее время совместно с другими сотрудниками Госинспекции по охране памятников культуры участвует в проведении инвентаризации памятников археологии в Николаевской области. В творческих планах – написание статей и книг по истории Ольвии и ее округи. Нынешняя основная сфера научных интересов – древнегреческая эпиграфика, социально-политическая и экономическая история античных колониальных полисов Северо-Западного Причерноморья.

*Светлой памяти коллеги –
выдающегося николаевского археолога
В. Н. Ключенцева
посвящается*

ВСТУПЛЕНИЕ

На территории Жовтневого р-на Николаевщины, в ближних и дальних окрестностях Богоявленска, в процессе многолетних поисков обнаружено 285 археологических памятников. Среди них: 1 городище, 59 поселений 33 стоянки и один грунтовый могильник. Памятники различных времен – от эпохи энеолита (III тыс. до н. э.) до раннего средневековья. Зафиксировано также 186 одиночных курганов и 57 курганных групп (всего, включая одиночные, насчитывается 290 курганов)¹.

Памятники археологии концентрировались преимущественно по бережьям рек (городища, поселения и стоянки) и в степных участках, на водоразделах (курганы). Древние люди заселяли территории, где в те далекие времена были удобные пастбища (кочевники), плодородные земли (земледельцы). Обязательным условием для освоения земель было наличие достаточного количества источников качественной пресной воды и подходящей природной растительности для скота.

Курганные могильники (курганные группы) и отдельные курганы, служившие родоплеменными некрополями, сооружались в основном кочевниками-скотоводами эпохи энеолита – бронзы (III–I тыс. до н. э.) на плато, в степи, иногда параллельно бережьям рек, на удалении 1–5 км от них. Очевидно, курганы размещались вдоль магистральных сухопутных дорог того времени, о чем свидетельствует частое

¹ Информация составлена на основе учетной документации Госинспекции по охране памятников культуры в Николаевской области. Состояние на июль 2012 г.

расположение курганов в группах в виде вытянутых вдоль побережий рек цепочек.

Такое расположение курганов вдоль дорог соответствует традициям, присущим многим древним народам Юго-Восточной Европы в создании по основным путям передвижения своеобразных мемориальных аллей с репрезентативными могильными сооружениями, каковыми в степях Причерноморья с эпохи энеолита и были курганы.

Особое развитие эти традиции получили в древнегреческом мире с архаической эпохи (VII – V вв. до н. э.). Образцом таких аллей является Западная дорога в афинском Керамике и курганная аллея некрополя Ларисы в Гермосе (Kurtz, Boardman 1971, p. 108–109, fig. 20, p. 177, fig. 32). Ярким литературным свидетельством существования таких мемориальных аллей, дающих образное представление о них, является приведенный Павсанием в «Описании Эллады» рассказ о священной для афинян дороге из Афин в Элевсин, по обеим сторонам которой были размещены древние святилища, жертвенники и участки некрополя с монументальными погребальными памятниками выдающихся афинян – политических и культурных деятелей, героев и знаменитых иноземцев, принесших немалую пользу Афинскому государству (Paus., I, XXXVI, 3, XXXVII. 1, 2, 3, 4).

Эти традиции греки-колонисты сохранили и в Северном Причерноморье. Репрезентативные погребальные монументы с богатыми надгробными сооружениями, которые обустраивались вдоль дорог, ведущих в город, характерны для некрополя Херсонеса. Причем захоронения наиболее богатых и знатных находились ближе к городским стенам (Зедгенидзе, Савеля, 1981, с. 7; Буйских А., 2009, с. 22). Курганная аллея зафиксирована и в некрополе Фанагории (Соколов, 1977, с. 63). Вспомним и некрополь Мирмекия, сильно вытянутый в западном направлении, вероятно, вдоль древней дороги, где он практически стыкуется с некрополем Пантикапея (Молева, 1981, с. 76). Отметим, что и некрополь Ольвии, по распространенной древнегреческой традиции, был расположен в междорожных секторах, о чем свидетельствуют как первые планы Ольвии и ее окрестностей, со-

ставленные П. И. Кеппеном (1821 г.), И. Бларамбергом (1822 г.), И. М. Муравьевым-Апостолом (1823 г.), А. С. Уваровым (1848, 1853 гг.), К. Прудисом (после 1861 г.), А. Чирковым (1863 г.), так и дальнейшие исследования топографии памятника (Карасев, 1956, с. 9–34; Козуб, 1974, с. 7–8, 1984, с. 168; Парович-Пешикан, 1962, с. 33–38, 1974, с. 6–7; Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 154–156, рис. 182, 183; Папанова, 1994, с. 8–10, 2006, с. 60–61, рис. 25). Отдельные курганы ольвийского некрополя в IV – III вв. до н. э. были расположены в один ряд по обеим сторонам дорог, образуя аллеи. Особенно, исходя из топографических планов, это прослеживается в направлении Аджигола (Козуб, 1984, с. 168), где, вероятно, в античное время проходил магистральный сухопутный путь к Ольвии со стороны запада. Как и на некрополе Херсонеса, богатейшие репрезентативные участки ольвийского некрополя находились ближе к городу, у его стенам и воротам (Козуб, 1984, с. 170).

И еще одно интересное топографические наблюдение хотелось бы подчеркнуть. Древние народы, сменяя друг друга в степях Николаевщины, обычно обустроивали свои некрополи в тех местах, где уже были могилы предшественников, подзахоранивали своих усопших в курганы предшествующих эпох. Это является ярким свидетельством того, что места захоронений были священными для древних людей, независимо от их племенной принадлежности и верований.

Даже греки, являясь наиболее цивилизованным народом Эйкумены в античный период, с начала колонизации Нижнего Побужья устраивали свои некрополи рядом с курганами эпохи неолита – бронзы (Снытко, 2009, с. 27, 2011, с. 18;) и, возможно, строили свои могильные насыпи по их образцу (Крыжицкий 1993, с. 75). Тем не менее традиция возведения курганов присуща древним грекам с эпохи бронзы. Безусловно, для греков, имевших собственные курганные традиции, которые с древних времен зафиксированы в Аттике (Kurtz, Boardman, 1971, р. 68–73), Анатолии, Лидии, Восточной Греции, на Западном и Северном Понте (Чмыхов, 1989, с. 169–170; Lungu, 2010, р. 52–53; Снытко, 2011, с. 17–18) и были связаны с героизацией

умерших (Липавский, 1990, с. 26), о чем сообщают и древние источники (Hom., II., XXIII, 125–126; Thuc., Hist., II, 34, 1–7), при обустройстве собственных некрополей в местах, где уже были мемориальные земляные сооружения предыдущих эпох, этот фактор имел особенное значение и дополнительно стимулировал в плане постройки насыпей над могилами своих умерших. Вполне вероятно, что древнегреческие колонисты на новом месте, не забывая древние этнические и родовые приоритеты, дополнили их своими инновациями в идеологии, духовной и материальной культуре, которые базировались на мифологии, истории и культуре именно Северного Причерноморья. Не вызывает сомнений и то, что величие степных курганов эпохи энеолита – бронзы, которые, иногда достигали высоты 10 м и выше, способствовало появлению в среде древнегреческих первопоселенцев определенных легенд о бывших могущественных властителях этого края, которые даже нашли свой отпечаток в скифском логосе Геродота (Hrod., IV, 11, 71), и, с другой стороны, влияли на греческую традицию сооружения курганных мемориалов. Особенно это прослеживается по скоплениям больших курганов ольвийского городского некрополя – «урочища Ста могил», которые несколько напоминают степные. Безусловно, строительство таких монументальных сооружений могли себе позволить лишь представители наивысшей аристократии, которая выделилась среди жителей города в классико-эллинистическую эпоху. Все это удачно совпадает с гипотезой С. Д. Крыжицкого о специфике эволюции Ольвийского и других причерноморских греческих колониальных полисов в условиях варварского окружения и значительного удаления от основного ареала концентрации античных держав, особенности которой нашли отражение преимущественно на ниве развития культуры (Крыжицкий, 1994, с. 19).

Топографические закономерности расположения курганов на Николаевщине также свидетельствуют о том, что древнее население со времен энеолита изначально разграничивало осваиваемые территории на две основные сакральные зоны – «Мир живых» (побережья рек, где размещались поселения

и стоянки) и «Царство мертвых» (степь, где возводились курганы). Кочевые и земледельческо-кочевые племена, находясь в постоянном движении, поэтапно сменяли друг друга в Причерноморских степях. Тем не менее новые обитатели степей осваивали те же, наиболее удобные и богатые естественными природными ресурсами, места, что и их предшественники. Таким образом на протяжении многих столетий формировались отдельные микрорегионы с достаточно плотной насыщенностью памятниками археологии.

Одним из таких микрорегионов в древности на Николаевщине был район Богоявленска. Только на территории современного микрорайона Жовтневое и в его ближайших окрестностях (Корабельный район, г. Николаев), зафиксировано 44 древних памятника: 1 городище, 4 поселения, 30 стоянок и отдельных местонахождений от времени энеолита – бронзы до античного периода. Также в окрестностях Жовтневого имеется 1 грунтовой могильник (античное время) 8 курганов (4 кургана в составе 2-х курганных групп)². Археологическое открытие многих из этих памятников связано с именем выдающегося николаевского археолога, коренного жителя Богоявленска, кандидата исторических наук В. Н. Ключенцева, в сфере археологической науки специализировавшегося на исследовании древних культур эпохи бронзы. Разведочные раскопки на поселениях и стоянках в 70-х – 80-х гг. прошлого столетия В. Н. Ключенцев на протяжении многих лет проводил совместно со своими друзьями и коллегами В. Н. Фоменко (ныне начальник Николаевской экспедиции Института археологии НАНУ) и В. Ф. Елисеевым, что отражено в их многочисленных соавторских статьях, публикациях и докладах на различных научных конференциях и семинарах. Эти исследования внесли коррективы в плане хронологии и типологии памятников в районе Богоявленска, а также существенно дополнили археологическую карту Николаевщины.

² Один из курганов исследован в 2010 г. экспедицией Института археологии НАНУ под руководством Ю. С. Гребенникова (ДП «Лукоморье», директор К. В. Горбенко): См.: Гребенников, 2011, с. 122.

ПАМЯТНИКИ АРХЕОЛОГИИ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА-БРОНЗЫ

ПЛЕМЕНА ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ

Самыми древними обитателями побережий Бугского лимана и близлежащих степей были племена кочевников-скотоводов ямной³ культуры эпохи энеолита – ранней бронзы (III тыс. до н. э.). На Николаевщине культура представлена преимущественно подкурганными захоронениями. Именно представителями этих племен в Николаевских степях сооружено подавляющее большинство курганов, высота которых иногда достигала 5–10 м.

Судя по характерным особенностям сооружения курганы у Богоявленска также были возведены в энеолитическую эпоху. Особый интерес представляет курган при въезде в Жовтневое со стороны Николаева у современного кладбища (курган находится в составе группы из трех насыпей). Достаточно высок (до 5–7 м) и курган на юго-восточной границе Корабельного района.

³ Ямная (древнеямная), как и сменившая ее в степях Николаевщины катакомбная, культуры выделены В. О. Городцовым по раскопкам курганов эпохи бронзы на Херсонщине в начале XX века. Названы по типам могильных сооружений (ямы, катакомбы), в которых были захоронены носители культур. Основные подкурганные памятники, оставленные носителями культур на Николаевщине, известны по работам Ингульской (в дальнейшем – Николаевской комплексной) экспедицией под руководством О. Г. Шапошниковой (Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986). В составе экспедиции в 70–80-е гг. прошлого столетия работали николаевские археологи В. Н. Фоменко, Ю. С. Гребенников, В. Н. Ключенцев, В. Ф. Елисеев, А. М. Балушкин. В различные годы в раскопках экспедиции принимали участие сотрудники Николаевского краеведческого музея В. И. Никитин, В. В. Рубан, И. А. Соболевская, В. Б. Гребенников и И. А. Снытко.

Ямную культурно-историческую общность (ЯКИО), а именно ее поздний этап, преимущественно характерный для Николаевщины, современные исследователи датируют 2600–2250 гг. до н. э. (Kaiser, Plesivenko, 2000, s. 198).

Кроме подкурганных захоронений, в урочище Сиверсов Маяк, в р-не нынешнего коттеджного поселка, на побережье Бугского лимана, В. Н. Ключенцевым в 1985 г. было открыто поселение-летовка энеолитического времени (Сиверсов Маяк-3). Тогда же автором открытия совместно с В. Ф. Елисеевым были произведены небольшие разведочные раскопки памятника. Поселение имело размеры 250 x 150 м. Культурный слой, насыщенный фрагментами древней лепной керамики конца IV – первой половины III тыс. до н. э., имел толщину до 1 м. Отметим, что находка поселения этого времени на юге Николаевской области является уникальной. Остается лишь сожалеть, что безвременный уход из жизни прекрасных археологов В. Н. Ключенцева, а затем и В. Ф. Елисеева не дал возможности воплотить в книжные издания материалы раскопок поселения-летовки Сиверсов Маяк-3, как и многих других исследований этих ученых на территории Николаевщины.

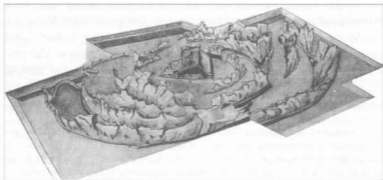
КЕМИОБИНСКАЯ КУЛЬТУРА

Племена кемиобинской культуры⁴ в Северном Причерноморье практически сосуществовали с носителями ямной культуры. В наших степях известна по курганным захоронениям. Культура наиболее распространена в предгорном и степном Крыму, хотя ее кочевья распространялись по побережьям Днепра, Ингула, Южного Буга и Днестра. Характерной особенностью культуры являются захоронения в каменных гробницах (т. н. каменные ящики), иногда раскрашенных или расписанных всевозможны-

⁴ Культура названа по исследованному кургану Кеми-оба в Крыму, содержащему захоронения с наличием комплекса характерных особенностей (каменные гробницы, расписанные охрой, кромлехи вокруг насыпей). Культура выделена А. А. Щепинским в 60-х гг. прошлого столетия (Щепинский, 1966, с. 10–23). Тем не менее многие исследователи сомневаются в правомерности выделения культуры в отдельную и предлагают рассматривать ее в контексте ямной исторической общности.

ми узорами, растительным орнаментом, изображениями людей и животных. Роспись наносилась красной охрой. Иногда такие могилы сопровождалась каменными, округлыми в плане кромлехами, выложенными из известняковых плит, установленных вертикально впритык друг к другу, образуя таким образом магический круг вокруг погребенного. Иногда, в случаях подзахоронений или последующих захоронений по соседству, сооружалось и несколько кромлехов. Сразу три кромлеха, расположенных впритык друг к другу (в стиле олимпийской символики), были зафиксированы В. И. Никитиным в 1982–1983 гг. у с. Калиновка Жовтневого района.

Четыре кромлеха (судя по плану и описаниям очевидцев), последовательно сооруженных вокруг ящичного захоронения (один в одном) «из грубых неотесанных камней», были раскопаны в Спасском кургане в 1820–1821 гг. Это могильное сооружение было обнаружено при рытье фундамента под строительство Николаевской обсерватории. Раскопки кургана и составление плана древнего могильного сооружения проводились под непосредственным контролем адмирала Алексея Самуиловича Грейга, человека всесторонне высокообразованного, которого по воле случая можно считать самым первым николаевским археологом. 22 июня 1821 г. место раскопок посетил известный немецкий эпиграфист, знаток в области

План раскопок Спасского кургана в г. Николаеве в 1821 г., составленный по распоряжению А. С. Грейга

изучения древнегреческих и латинских надписей, издатель многих работ по древней истории археолог Генрих Карл Эрнст Келлер, по достоинству оценивший проведенные археологические работы и личное участие в них А. С. Грейга⁵. Под стать адмиралу был и заведовавший Николаевским картографическим депо (по свидетельству Г. К. Э. К.), в котором собирались различные древние предметы, найденные на Николаевщине и привезенные военными моряками из морских походов, генерал Иван Григорьевич Бардака, усердия которого на этой ниве также были отмечены в дневнике Г. К. Э. Келлера, срисовавшего с его помощью в депо для последующей публикации все эпиграфические документы (древнегреческие надписи на камне и клейма на амфорах).

Отметим и то, что Спасский курган является одним из самых первых раскопанных курганов эпохи энеолита – бронзы на территории Северного Причерноморья, когда еще не было ни методических инструкций для исследования таких мемуриалов, ни критериев в определении их культурной принадлежности, ни самого такого понятия, как «археологические культуры» этих эпох. Тем не менее строительство такого важного объекта для Николаева и всего Черноморского флота, как обсерватория, было приостановлено, и все силы брошены на раскопки древнего кургана, что свидетельствует о чувстве высокой ответственности перед потомками, высокой образованности и культуре государственных мужей того времени, исключавших бездумное выполнение указаний сверху.

По серии радиоуглеродных дат ящичные захоронения «кемиобинского типа» в междуречье Южного Буга и Днестра датируются в рамках 2700–2220 гг. до н. э. (Иванова, Петренко, Ветчинникова, 2005, с. 143).

⁵ Воспоминания Г. К. Э. Келлера о его путешествии 1821 г. в Николаев, Одессу и Крым в русском переводе готовятся к изданию ведущим специалистом в области изучения историографии исследований эллинических древностей на юге России и Украины доктором исторических наук Тункиной И. В. (Санкт-Петербург, Россия). Пользуюсь возможностью поблагодарить И. В. Тункину за предоставленный мне предварительно, перед публикацией, дневник Г. Келлера с современными комментариями.

Не исключено, что захоронения кемиобинской культуры содержат и крупные курганы, расположенные непосредственно в окрестностях Богоявленска, и в дальнейшем будут зафиксированы при их исследовании, о чем могут косвенно свидетельствовать наличие захоронения этой культуры в западной части Николаевского полуострова в урочище Спасск и присутствие их в близлежащих степях.

ПЛЕМЕНА КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ

На смену племенам ямной культуры в конце III тыс. до н.э. в Причерноморские степи пришли племена катакомбной культуры. На территории Николаевской области открыто большое число их поселений-летовок (Никитин, 1997, с. 21–22), а также отдельные базовые поселки (зимовники), самым известным из которых является поселение Матвеевка-1 (Никитин, 1976, с. 369). Всего на Николаевщине установлено 150 пунктов, где зафиксирована лепная керамика Ингульского⁶ варианта катакомбной культуры (Клюшенцев, 1997, с. 19). В районе Богоявленска В. Н. Клюшенцевым найдено 8 стоянок катакомбной культуры, в основном сосредоточенных по обеим сторонам древней балки, ведущей от с. Балабановка к заводу «Океан». Им же в 1963–64 гг. открыто и два поселения, где присутствовала керамика катакомбного времени, – Балабановка-1 (территория Балабановского кладбища)⁷ и Жовтневое-1 (восточная окраина поселка Жовтневое у водоканала, правая сторона т. н. Ключевой балки). В большом числе фрагменты лепной посуды найдены и при раскопках поселения энеолитического времени Сиверсов Маяк-3.

⁶ Ингульская катакомбная культура выделена О. Г. Шапошниковой по итогам анализа работ на Николаевщине.

⁷ В 1997 г. поселение Балабановка-1 исследовалось экспедицией Николаевского краеведческого музея под руководством Ю. С. Гребенникова (Гребенников, 2011, с. 119) при содействии ЧФ «ГИТ» (руководитель: Г. И. Тимофеевко). Материалы в полной мере не опубликованы и готовятся к изданию автором раскопок Юрием Спиридоновичем Гребенниковым.

В 70-е – 80-е гг. на этих памятниках проводились сборы подъемного материала сотрудниками Николаевского краеведческого музея под руководством В. И. Никитина. Наличие большого числа поселений катакомбного времени, находки орудий труда, используемых для возделывания земли, уборки урожая и обработки зерновых культур (остатки серпов с кремневыми вкладышами, каменных мотыг, зернотерок и растиральников), свидетельствуют о развитии земледелия в хозяйственной деятельности племен катакомбной культуры при безусловном доминировании отгонного скотоводства.

Некрополями для носителей катакомбной культуры в основном служили курганы эпохи энеолита – ранней бронзы, в которые они совершали подзахоронения, иногда производя досыпку этих курганов.

Катакомбные памятники Днепро-Бугского региона, по данным радиоуглеродного анализа, датируются 2300–1970 гг. до н. э. (Черных, Орловская, 2004, с. 25). Катакомбные могилы Поднепровья, междуречья Днестра и Прута исследовательница из г. Берлина, плодотворно работавшая на Украине, Эльке Кайзер⁸ ограничивает одинаковыми хронологическими рамками: 2450–1950 гг. до н. э. (Kaiser, 2003, s. 67–68; Kaiser, Plesivenko, 2000, s. 204; Тошев, 2007). Ингульскую катакомбную культуру, носители которой обитали на Николаевщине, С. Ж. Пустовалов датирует в пределах последней трети III тыс. – конца первой четверти II тыс. до н. э. (Пустовалов, 1999, с. 74).

ПЛЕМЕНА КУЛЬТУРЫ МНОГОВАЛИКОВОЙ КЕРАМИКИ

В XVIII – XVI вв. до н. э. Северное Причерноморье заселили кочевые племена культуры многоваликовой керамики (КМК, вариант – Бабино-III). Об обычаях и быте племен культуры многоваликовой керамики в степной зоне в основном свидетельствуют их захоронения, совершенные преимущественно

⁸ Пользуюсь возможностью поблагодарить Э. Кайзер за подаренные и пересланные из Германии книги – авторскую (2003 г.) и в соавторстве с Ф. Плевиненко (2000 г.).

в курганах предшествующих эпох. Тем не менее на Николаевшине имеется и множество поселений-летовок, оставленных этими племенами. В окрестностях Богдаевки В. Н. Клюшенцевым, В. Н. Фоменко и В. Ф. Елисеевым было найдено 5 стоянок КМК, на которых ими проводились сборы подъемного материала и разведочные шурфовки. Среди находок преобладают обломки лепных горшков подбиконической формы, иногда с валиковой орнаментацией, из-за чего археологическая культура и получила свое название. Летовки были сосредоточены в основном в районе Балабановской балки, где в древние времена, очевидно, были качественные пастбища для скота.

В. В. Отрошенко датирует культурно-историческую общность племен многоваликовой керамики (КИОМК) в рамках XVIII – XVI столетий до н. э. (Отрошенко, 2001, с. 110–112). Г. Н. Тошев на столетие «омолаживает» нижнюю границу культуры, основываясь на материалах крымских посткатакомбных памятников (Тошев, 2007, с. 209).

ПЛЕМЕНА САБАТИНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В эпоху поздней бронзы (XIV – XII вв. до н. э.) на Николаевшине обитали племена сабастиновской культуры, оставившие большое число базовых поселений с каменным домостроительством и множество летовок. Массовые находки орудий труда сельскохозяйственного характера свидетельствуют о развитом земледелии у носителей этой культуры. На больших базовых поселениях широко применялось наземное каменное домостроительство. Тем не менее отгонное скотоводство продолжало оставаться основной хозяйственной отраслью. Эти племена уже достаточно широко использовали в быту всевозможные изделия из бронзы, оружие и орудия труда (серпы, кинжалы, ножи, топоры, наконечники стрел и копий, украшения и др.) при все еще преобладавших в хозяйстве орудиях из камня (зернотерки, растиральники, куранты, кувалды, молоты, литейные формы и пр.), кремня (скребки, ножи, лезвия) и кости (лощила, проколки, шилья, иглы, гарпуны, наконечники стрел, псалии).

В районе Богоявленска В. Н. Ключенцевым открыто 7 стоянок-летовок сабастиновской культуры, сконцентрированных преимущественно в окрестностях Ключевой балки (в древности, вероятнее всего, мелкой речушки – левого притока р. Южный Буг), Балабановки и Балабановской балки. Особый интерес представляет поселение-летовка Балабановка-7, расположенное на ровном участке степного плато и удаленное от реки на 6 км. В процессе разведочных раскопок на поселении выявлен колодец (Ключенцев, 1997, с. 20), что свидетельствует о неглубоком залегании водного пласта на этой территории в эпоху поздней бронзы. В тоже время данная находка вносит существенное дополнение в представление о внутренней жилищно-хозяйственной структуре таких памятников.

ПАМЯТНИКИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

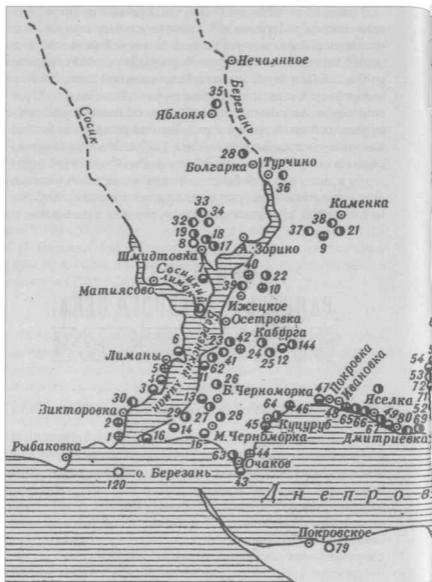

ДРЕВНИЕ ГРЕКИ

(Памятники сельской округи Ольвии VI – III вв. до н.э.)

Начиная с VII века до н. э. Нижнее Побужье начинают осваивать древние греки – выходцы из Ионии (Малой Азии), в основном из города Милет. Одним из первых в Северном Причерноморье было поселение на острове Березань (Борисфен), которое, согласно хронике Евсевия, основано в 647/646 гг. до н. э. (Euseb., Chron., p. 95 b Helm). Борисфен с момента начала освоения стал центром торговли (эмпорием) греков с местным варварским миром (скифы).

Освоение греками значительного Нижнебугского региона является составной частью процесса т. н. «Великой греческой колонизации» (Крыжицкий, Лейпунская, 1997, с. 7). Центром

Карта поселений хоры Ольвии по С.Д. Крыжицкому,
С. Б. Буйских, А. В. Буракову и В. М. Отрешко

полиса (города – государства) с самого начала массовой колонизации Нижнего Побужья (VI в. до н.э.), как показывают современные археологические исследования, становится город Ольвия, который изначально был запрограммирован как центр будущего государства (Буйских, 2009, с. 225).

Постепенно (VI – IV вв. до н.э.) осваивается и вся территория Нижнего Побужья в процессе внутриволисийской колонизации, на ранних этапах с привлечением новых контингентов колонистов – эпойков из Ионии. Территория Ольвийского государства ограничивается правым берегом Березанского лимана – на западе, Николаевским полуостровом – на севере, левым берегом Бутского лимана – устьем Днепра – на востоке и Кинбурнским полуостровом – на юге (Крыжицкий и др., 1989, с. 8–9). В таких границах Ольвийский полис просуществовал на протяжении всей своей почти тысячелетней истории (VI в. до н.э. – III в. н.э.).

В пределах Нижнего Побужья в настоящее время известно 323 памятника (городища, поселения, хутора, усадьбы, стоянки, некрополи), составлявших в различные времена сельскохозяйственную округу государства – хору. Из них: 107 – архаического времени (VI – V вв. до н.э.), 152 – периода классики и эллинизма (V – III вв. до н.э.) и 64 – рубежа и первых веков н.э. (Буйских, 2009, с. 225).

В окрестностях Богоявленска, в древности одного из наиболее заселенных микрорегионов Ольвийского полиса, в процессе многолетних разведок зафиксировано 1 городище, 1 поселение, 1 могильник и 11 пастушеских стоянок (стоянки найдены В. Н. Ключенцевым в районах Ключевой и Балабановской балок в 60–70-е гг. прошлого столетия) античного времени.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ СИВЕРСОВ МАЯК-1

Одним из наиболее интересных и значимых на хоре Ольвии, как и вообще на Николаевщине, является памятник национального значения, поселение (IV – III вв. до н.э.) – городище (рубеж – первые века н.э.) Сиверсов Маяк-1, открытый в 1924 г. сотрудниками Николаевского историко-археологического музея и активистами общества «Друзья музея» под руководс-

твом директора музея Ф. Т. Каминского – еще одного выходца из Богоявленска⁹. Активисты общества в 20-х – 30-х гг. собирали на территории памятника, в районе береговых оползней, интересные находки античного периода (монеты, клейма на обломках амфор, фрагменты расписной керамики и пр.), пополняя таким образом музейную коллекцию (Фабрициус, 1951, с. 76, 107; Wasowicz, 1975, р. 142, № 21). Первые небольшие разведочные раскопки были произведены Ф. М. Штителман в конце 40-х – начале 50-х гг. прошлого столетия (Штителман, 1952). В 70-х – 80-х гг. на поселении производились систематические сборы подъемного материала сотрудниками Николаевского кра-

Ф. Т. Каминский в юношеские годы

⁹ В эти времена Ф. Т. Каминским проводились активные разведки левобережья Бугского лимана, о чем он сообщает в своем письме от 26 января 1926 г. выдающемуся исследователю Ольвии Б. В. Фармаковскому (Гаркуша, 2010, с. 35).

Ф. Т. Каминский. Один из первых николаевских ученых-археологов. Выходец из Богоявленска. Директор Николаевского историко-археологического музея. Соратник Б. В. Фармаковского по исследованиям Ольвии и городского некрополя (Гаркуша, 2010, с. 32 сл.). Является одним из первооткрывателей городища Сиверсов Маяк-1 и многих других памятников хоры Ольвии

Ф. Т. Каминский с активистами общества «Друзья музея»

сведческого музея В. И. Никитиным, В. В. Рубаном, М. И. Абикуловой, И. М. Ханенко, Н. М. Гаркушей (Лагочевой), Т. Н. Губской (Лызь), И. А. Снытко, В. Б. Гребенниковым, В. Наумовым, а также краеведами А. Шаповаловым и В. Урсаловым. В начале 80-х гг. часть поселения была распахана работниками лесопарковой зоны. Только благодаря оперативной реакции на это грубое нарушение законодательства сотрудниками сектора охраны памятников археологии при Николаевском краеведческом музее (заведующий сектором В. И. Никитин), разрушение памятника было остановлено и предотвращено.

В конце 70-х гг. была произведена и первая инструментальная топографическая съемка городища сотрудниками Института археологии НАНУ С. Б. Буйских и М. М. Иевлевым (Буйских, 1991, с. 65, рис. 26). С. Б. Буйских были проведены разведывательные шурфовки городища, определены характер фортификационных сооружений, типология городища и уточнена его хронология.

В результате многолетних предварительных работ (обследование рельефа, разведочные шурфовки, изучение фондовых коллекций) определены хронология памятника и его характер. На месте поселения классическо-эллинистического времени в начале I века нашей эры было основано городище, занявшее около двух третей площади поселения IV – III вв. до н. э. (Крыжицкий и др., 1980, карта прил., № 145; Бураков, 1985, с. 11; Крыжицкий и др., 1990, с. 90, № 50; Снытко 1995, с. 146).

Широкомасштабные раскопки памятника проводились Ольвийской периферийной экспедицией Николаевского краеведческого музея под руководством И. А. Снытко в 1988–1990 гг.¹⁰,

¹⁰ В раскопках принимали участие николаевские археологи, сотрудники отдела охраны памятников Николаевского краеведческого музея В. Б. Гребенников, В. И. Наумов, С. И. Гаврилов, И. А. Соболевская, О. Н. Мельников, лаборанты сектора археологии А. Мельникова, П. Солодкий, И. Старчак и А. Коляда, студенты истфака НГПИ им. В. Г. Белинского, руководимые ст. преподавателем И. А. Смирновым (ныне кандидат исторических наук). Среди них особо хочется выделить В. Мазуренко, С. Белого, В. Батхена, О. Черную, О. Грищай, В. Никитина. Особую поддержку экспедиции оказывал директор Николаевского краеведческого музея, житель Богоявленска, Костыренко Виктор Иванович.

а также в 1991–1992 гг.¹¹ Раскапывалась юго-восточная окраина поселения (от некрополя до внешнего края рва городища¹². Исследованная общая площадь памятника составила 2900 кв. м (Снытко 1995, с. 146). На раскопанной территории зафиксировано 8 жилищно-хозяйственных построек земляночного и полуземляночного характера и 12 хозяйственных ям.

Раскопки в районе рва городища

Начало рва городища (внешняя сторона)

¹¹ В раскопках принимал участие ст. лаборант античного отдела Института археологии НАНУ С. А. Липавский. В 1992 г. в качестве инспектора полевого комитета оказывал методическую помощь экспедиции начальник Николаевской комплексной экспедиции Института археологии НАНУ В. Н. Фоменко.

¹² Работы проводились в процессе расширения территории садоводческого товарищества (председатель И. О. Штереншис) СПБ «Машпроект», которое осуществляло их финансирование.

ЖИЛИЩА (ЗЕМЛЯНКИ, ПОЛУЗЕМЛЯНКИ)

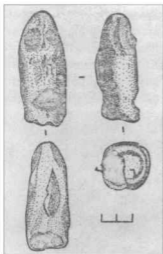
Планировка построек прямоугольная (4) и округлая (4). Наибольший интерес представляет полуземляночное жилище № 2. Оно является самым большим из исследованных. Его размеры 10 x 8 м. Имело прямоугольную планировку. Врыто на глубину до одного метра на склоне оплывшего древнего

Жилище №2

Земляночное жилище и хозяйственные ямы

*Лепная терракотовая
статуэтка Кабира,
изображающего
домашнего демона*

*Светильник
из помещения №2*

оврага, от которого было ограждено глухой сырцовою стеной. Вход в помещение находился с южной стороны. В восточном и западном углах помещения у входа были обустроены печь и очаг. От них отходили две небольшие траншеи – дымоходы. В основании печи найдены керамический светильник и лепная глиняная статуэтка, изображавшая домашнего «добраго демона». Эти предметы специально были помещены внутрь печи при ее сооружении, т. к. у древних греков они символизировали культ домашнего очага.

Полуземляночная постройка № 2 однокамерная, судя по всему, имела невысокие сырцовые стены, односкатную деревянную крышу, покрытую керамической черепицей, обломки которой в большом числе найдены в заполнении помещения. Черепица производства Синопы с клеймами 1-й группы (эмблема – орел на дельфине) 360–350 гг. до н. э. (Jefremow, Snytko 2004, s. 38, 40, abb.1, 1–4).

Входы у всех помещений – с южной стороны. Очаги размещались у входов. В двух небольших временных жилищах для отопления, очевидно, использовались переносные жаровни

с углями, устанавливавшиеся на большие фрагменты плоской синопской черепицы – симы, обнаруженные на дне помещений *in situ*. Там же зафиксированы мелкие фрагменты угольков и пережженных костей животных, которые жители поселения наряду с деревом использовали для поддержания огня в очагах.

О дефиците дров для отопления и приготовления пищи в Скифии писал и Геродот, освещая скифские традиции приготовления мяса, упоминая также и то, что для этих целей использовались кости животных (Hrod., IV, 61). Не вызывает сомнения тот факт, что, обитая в степной зоне Нижнего Побужья, древние греки наряду с деревом, которое было достаточно дорогим, для отопления очагов, как и скифы, широко использовали кости животных. Об этом свидетельствует и значительное число пережженных костей, зафиксированное во время раскопок поселения, особенно в заполнениях жилищ. Указанные постройки явно носили сезонный характер и, скорее всего, были предназначены для хозяйственных целей.

Особенно хочется остановиться на традиции постройки земляночных жилищ хоры Ольвии. Необходимо отметить, что некоторыми исследователями, ссылающимися на сходные сооружения Скифской лесостепной зоны, до сих пор поддерживается устаревшая гипотеза о варварской принадлежности земляночных построек на древнегреческих памятниках Нижнего Побужья архаической и раннеклассической эпох (VI – V вв. до н. э.), а следовательно, и о массовом варварском присутствии на первых греческих колониальных поселениях, что, по их мнению, было следствием активного культурного и экономического взаимодействия греков с местным варварским населением с самого начала колонизации (Марченко, 1999, с. 145–172, 2005, с. 42–136; Марченко, Соловьев, 1989, с. 49–54; Соловьев, 1989, с. 15, 1993, с. 41, 1995, с. 153–163, 1996, с. 31–32, 2000, с. 295, 2000-а, с. 97, 2005, с. 17; Solovyov, 1999, 2001, p. 113–125).

С другой стороны, по диаметрально противоположному мнению А. М. Бутягина, связывающего происхождение земляноч-

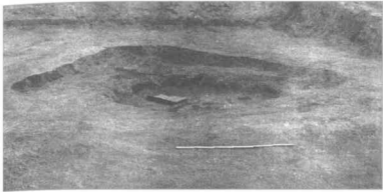

Землянка и полуземлянка

ных сооружений с исключительно греческой традицией, даже не имеет смысла относительно таких простейших жилищ, как землянки, вести речь о каком-либо заимствовании идеи строительства таких сооружений (Бутягин, 1999, с. 22–23). Автор допускает, что традиции строительства земляночных жилищ (греческая и варварская) сосуществовали и не связаны одна с другой (Бутягин, 1999-а, с. 114, 2001, с. 40).

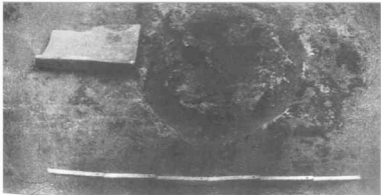
А. В. и С. Б. Буйских считают, что использование достаточно экономичных и относительно простых и несложных углубленных в грунт жилищ свидетельствует не об обязательном, а тем более тотальном, присутствии варваров в Нижнем Побужье, а о умении ионийских переселенцев быстро адаптироваться в условиях нового природного и культурного ландшафта (Vujskich A., Vujskich S., 2001, s. 667 ff.; Буйских, 2007-б, с. 113).

Отметим, что в Греции действительно нет аналогов подобным сооружениям. Также для того, чтоб построить любое жилище (*даже элементарное*), нужно прежде всего иметь его проект с идеей воспроизведения и необходимые ресурсы. К сожалению, землянки порой воспринимают – прежде всего, уже в готовом археологическом контексте – в виде котлована в грунте, часто без учета всего строительного комплекса: внешнего и внутреннего интерьера, обустройс-

Остатки полуземлянки с очажным прямком

тва стен и кровли с учетом размещения входа (входов), водостоков, базовых печей и переносных очагов, систем вытяжки и пр. и пр. В итоге: соорудить такое жилище – весьма сложный процесс, несмотря на кажущуюся простоту. Более того, жилище должно изначально функционировать по своему прямому назначению, а не как экспериментальный вариант. Греки-колонисты, как и все древние, были практичными людьми и, скорее всего, не тратили драгоценное время на эксперименты над собой, имея возможность заимство-

Очажный прямок полуземлянки с черепицей для установки переносной жаровни

вать многолетний опыт обустройства таких жилищ в условиях Причерноморья у населения лесостепи, с которым они, безусловно, были знакомы.

По этому поводу хочется привести взгляд на эту проблему выдающегося украинского ученого современности, историка, археолога, известнейшего во всем мире специалиста по античной архитектуре Северного Причерноморья, великолепного художника, члена-корреспондента НАНУ, доктора архитектуры профессора Сергея Дмитриевича Крыжицкого, которым можно определенным образом подвести черту под многолетними дискуссиями по этому вопросу: *«...Земляночные дома представляли собой закономерную стадию в развитии греческой архитектуры в новых условиях юга Восточной Европы. Их появление объясняется невысоким уровнем развития экономики основанных греками государств и недостаточным развитием базы строительного производства. Идея строительства углубленных жилищ, нетипичная для греческой архитектуры, была заимствована у местных, вероятно, лесостепных племен, поскольку оседлое варварское население в районах колонизации во второй половине VII – VI вв. до н. э. в Северном Причерноморье отсутствовало... Земляночные структуры как таковые не являются этнопоказателем – это явление регионального порядка, характерное, в частности, для Восточной Европы на всем протяжении древней истории...»* (Крыжицкий, 1993, с. 41).

Соглашаясь с этим взглядом, добавим, что греки, как лидеры цивилизации того времени, находясь в новых для себя природно-климатических условиях, несомненно, не стеснялись накапливать практический опыт многих народов, с которыми они контактировали во время колонизации различных регионов Эйкумены, в том числе и в сфере местных жилищно-строительных технологий на первых этапах освоения новых территорий в Северном Причерноморье. Об определенных экономических связях греческих колонистов с племенами лесостепи в архаическую эпоху свидетельствуют многочисленные археологические материалы как более ранних исследова-

ний (Онайко, 1966; Мелюкова, 1988, с. 22–23), так и современных (Бандуровський, 2001, с. 68–79; Задников, 2009, с. 15–21; Задніков, Гавриш 2011, с. 101–109).

Уже на раннем этапе существования Березани и Ольвии их торговые связи достигали широты современной Киевской области на севере и Приуралья на востоке (Граков 1947, с. 23–38; Русяева 1986, с. 55, 62; Крыжицкий, Лейпунская, 1997, с. 25–26). Основные греко-варварские связи в это время прежде всего связаны с лесостепью (Крапивина 2007, с. 8).

Так что греческие колонисты, имевшие торговые связи с варварскими народами, безусловно, еще с самого начала колонизации были ознакомлены с местным опытом обустройства надежных и практичных жилищ и, вероятно, использовали его для строительства своих, используя при этом имеющиеся природные ресурсы. В этом плане не имеют особого значения характер и баланс этих отношений в архаическую эпоху, а важен сам факт наличия античного импорта на скифских памятниках, который в определенной степени свидетельствует о посещении этих территорий греческими торговцами и путешественниками, которые, согласно известной античной практике, всегда проводили рекогносцировку новых земель в местах колонизации (Брашинский, Щеглов, 1979, с. 38–41) в плане определения природных ресурсов, в том числе, возможно, и поиска источников приобретения металлов (Блаватский, Кошеленко, Кругликова, 1979, с. 12 сл.), экономического потенциала, культурных традиций коренного населения и особенностей местного рынка (Островерхов, 1981, с. 84–85).

По совершенно справедливому замечанию Ю.Г. Виноградова, даже трудно представить себе вариант, что милетяне не были знакомы с этнодемографической ситуацией в Северном Причерноморье со второй половины VII в. до н. э., когда уже были основаны Истрия и Березанское поселение (Виноградов, 1989, с. 42), а тем более культурой и бытом населения Причерноморья.

Возьмем, к примеру, даже «Историю» Геродота. С какой скрупулезностью он описывает всевозможные культурные тра-

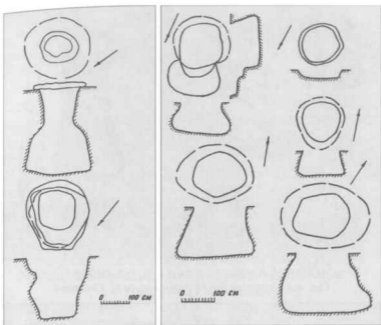
диции и хозяйственные навыки различных народов! А сколько таких геродотов, не простых логографов, а профессиональных торговцев и хозяйственников посетило в предколониционный период Причерноморье до него и записи которых греки-колонисты использовали на практике, а не в сфере литературно-этнографических познаний?!

Земляночные жилища показали себя надежными, практичными и повсеместно использовались ольвиополитами в дальнейшем, особенно в период нового этапа внутренней колонизации полиса на рубеже V и в первой половине IV веков до н. э., о чем свидетельствуют и раскопки поселения Сиверсов Маяк-1.

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ЯМЫ

Хозяйственные ямы из Сиверсова Маяка имели в разрезах грушевидную, подцилиндрическую и коническую формы. В двух случаях они были перекрыты круглыми известняковыми крышками. Стены некоторых ям у дна были замазаны зеленой глиной.

Хозяйственные ямы у древних греков имели утилитарное значение. Они служили поселенцам преимущественно в качестве резервуаров для хранения зерна и других продуктов. По древнегреческим литературным свидетельствам, в таких примитивных зернохранилищах семена зерновых культур могли сохраняться до 100 лет. Даже в процессе современных археологических раскопок на дне ям иногда находят остатки обугленных зерен пшеницы и ячменя. Кроме того, в ямах, где сохранялась прохлада в летний период, хранились и другие, прежде всего быстропортящиеся, продукты (мясные, рыбные, молочные). Отдельные ямы были сооружены для засолки рыбы. Существовали и культовые ямы – ботросы, куда сбрасывались остатки жертвоприношений богам. Некоторые ямы служили элементарными отхожими местами, куда в том числе сбрасывался бытовой мусор. Иногда ямы рыли для посадки фруктовых (?) деревьев. Такая яма зафиксирована на значительном удалении от поселения, на окраине некрополя.

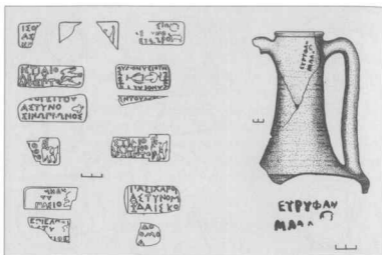

Планы и разрезы хозяйственных ям

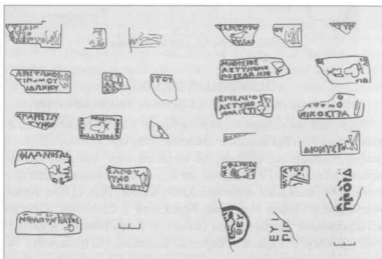
ОСНОВНЫЕ НАХОДКИ

АМФОРНАЯ ТАРА, ПОСУДА, СТРОИТЕЛЬНАЯ КЕРАМИКА

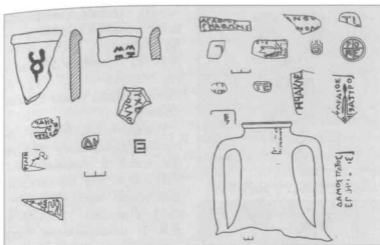
Раскопки поселения Сиверсов Маяк-1 дали богатый вещевой материал. Наибольшее число находок составляют обломки амфор, свидетельствующие об интенсивных торговых связях ольвинополитов в IV – III вв. до н.э. с островами Средиземноморско-Эгейского бассейна Хиос, Фасос, Родос, Кос, Книд, южнопонтийскими городами Гераклеей и Синопой, а также с Херсонесом Таврическим (Крым, г. Севастополь) и Колхидой (греческие полисы побережья Кавказа). На поселении зафиксировано значительное число амфорных клейм (включая найденные ранее): Синопа – 41; Гераклея Понтийская – 11; Фасос – 5; Херсонес Таврический – 3; Книд – 2; Родос – 1;

Сиверсов Маяк-1. Клейма на горлах и ручках амфор, черепице. Синопа, Гераклея (по Н. Ефремову и И. Снытко)

Сиверсов Маяк-1. Клейма на горлах и ручках амфор, черепице. Синопа, Гераклея, Фасос, Книд, Амфиполис (по Н. Ефремову и И. Снытко)

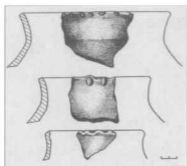

Сиверсов Маяк-1. Клейма на ручках и горлах амфор. Гераклея, Синопа, Фасос, Книд, Херсонес, неизвестные центры (по Н. Ефремову и И. Снытко)

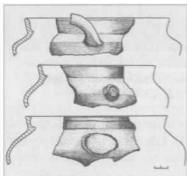
Кос – 1; Амфиполис – 1; неизвестные центры – 2 (Jefremow, Snytko, 2004, s. 4, 40–45, abb. 1–6). Отметим, что такого числа амфорных клейм не зафиксировано ни на одном из поселков сельской округи Ольвии.

Вся найденная черепица – синопского производства, в основном плоская, с невысоким бортиком (симы). Найдено несколько фрагментов калиптеров. Следует отметить, что клейменная синопская черепица датируется в пределах IV века до н. э. Добавим и то, что обломки амфорной тары Синопы по сравнению с черепицей в это время составляют незначительный процент. Данная закономерность дополнительно подтверждает мнение Н. А. Лейпунской о том, что в IV веке до н. э. в Ольвию из Синопы поставлялась преимущественно строительная керамика, а импорт продукции в амфорах получил широкое распространение лишь с III века до н. э. (Лейпунская, 1981, с. 76).

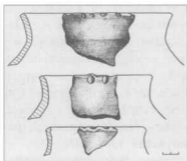
Чернолаковая керамика представлена фрагментами скифосов, киликов, канфаровидных киликов, канфаров (сосуды для питья), лекифов (флаконы для ароматических масел и благо-

Фрагменты лепных горшков

*Фрагменты венчиков
гончарных кастрюль*

*Фрагменты венчиков лепных
горшков*

воний), солонок, светильников в основном производства Афин (Снытко, 1995, с. 147). Имеется несколько фрагментов чернолаковых сосудов, изготовленных в мастерских Коринфа.

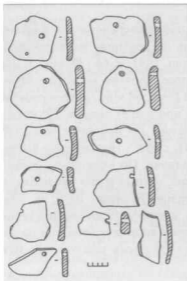
Парадную импортную чернолаковую керамику жители поселения в основном использовали для торжественных общих обедов (симпосий), культовых мероприятий. В повседневном быту применялась преимущественно простая столовая и кухонная керамика ольвийского производства – серо- или темнелощеная, грубая гончарная (тарелки, миски, рыбные блюда, кувшины, ойнохои, кастрюли и пр.). Широко использовалась и лепная посуда, в основном горшки с пальцевыми вдавлениями по краям венчиков, которые изготавливались, очевидно, непосредственно жителями поселения.

К категории посуды следует относить и лутерии (большие миски для умывания, мойки посуды, стирки и пр.). Все найденные лутерии – синопского производства.

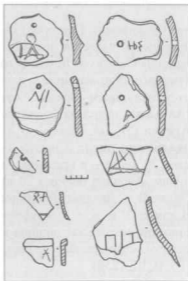
ГРАФФИТИ

За время раскопок найдено 18 граффити (надписи на керамике). Всего же на поселении их обнаружено около 40 (Снытко, 1995, с. 148). Основная масса надписей – цифровые пометки, отдельные буквы на обломках амфор, монограммы (пометки хозяев) на сетевых рыболовных грузилах, изготовленных из стенок амфор, монограммы и сокращения имен владельцев на чернолаковых и серолощенных сосудах, рисунки. Интересна впервые опубликованная В. В. Рубаном в 1985 г. находка остракона, на котором в четыре строки процарапаны интерпунктированные числа и акрофонические цифры, дающая представление о системе цифровых подсчетов у греков Нижнего Побужья (Рубан, 1985, с. 42; Крыжицкий и др., 1989, с. 145; Снытко, 1994, с. 213, 1994-а, с. 124–127).

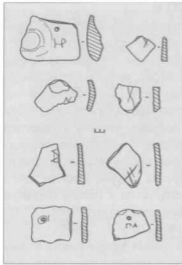
Достаточно интересны находки граффити культового характера. Пока единственным известным безапелляционным свидетельством отправления культа Аполлона (главного божес-

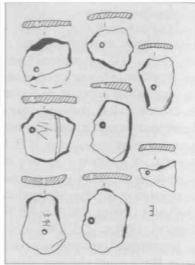
*Сетевые грузила
из стенок амфор*

*Сетевые грузила из стенок
амфор с пометками хозяев*

Сетевые грузила из стенок амфор с пометками хозяев

Сетевые грузила из стенок амфор. Отдельные – с пометками хозяев

тва Ольвийского Пантеона) на хоре непосредственно в среде ее жителей является посвящение на доньшке чернолаковой чаши из Сиверсова Маяка (Снытко, 1991, с. 66–70, рис. 1; 2). Граффити фрагментарно и, наиболее вероятно, восстанавливается следующим образом: 'Αγαθ [ινος vel sim., patronymicon 'Απολλωνι эпikleза (культовое прозвище) ε]ικαδι. Перевод: **Агатин (?) сын такого-то Аполлону (?) посвятил чашу (?) двадцатого числа** (Снытко, 1991, с.69)¹³. Посвящение вынесено 20 числа – в праздник Аполлона. По некоторым источникам, Аполлон родился 20 числа, отсюда и его прозвище – Эйкадий – Двадцатый (Виноградов, Русяева, 1980, с. 39). В конце IV в. до н.э. в Афинах эпиграфически засвидетельствована сакральная община κοινον εικαδεων (община двадцатого), справлявшая праздники 20 числа каждого месяца (IG, II, III, 1258).

¹³ Возможен и вариант посвящения чаши Доброму Демону (Αγαθοι Λατρευοι), однако с ним не связано двадцатое число.

На возможность существования такой общины в Ольвии указывает граффити [Δε]λφινίωσι εἰκοστῆ. Мнения о трактовке надписи разделились. По определению Е. И. Леви, поддержанному Б. Лифшицем, в граффити идет речь о посвящении Аполлону 20 числа (Леви, 1956, с. 146; Она же, 1964, с. 146 сл.; Lifshitz, 1966, s. 236 ff). Ж. и Л. Роберы и М. Л. Лаццарини считают, что в данном случае идет речь о посвящении Аполлону 20-й доли дохода дедиканта (приносящего дар) (Bull. ep. 1967, № 398; Lazzarini, 1976, p. 93, № 703). Последнее толкование было подвергнуто сомнению Ю. Г. Виноградовым и А. С. Русяевой на основании редкости посвящения «двадцатины» в древней Греции, удачно приведенных Е. И. Леви лапидарных параллелей и стилистики граффити (Виноградов, Русяева, 1980, с. 40).

Во всяком случае, граффити из Сиверсова Маяка подкрепляет мнение о том, что фиасы (культовые объединения) Аполлона, отмечавшие его праздник 20 числа, могли существовать не только в Ольвии, но и за городскими стенами – на поселениях хоры (Снытко, 1991, с. 69, 1999, с. 35).

Восстанавливаемое в посвящении из Сиверсова Маяка предположительное имя дедиканта **Агатин** достаточно хорошо известно в ольвийской ономастике классического – эллинистического периодов и принадлежит знатному аристократическому роду Агагинов (IOSPE, I², 201; HO, 28 + 29 + 123). Представители клана неоднократно избирались жрецами – эпонимами Аполлона (ежегодно избираемая должность, по именам жрецов-эпонимов в Ольвии велось летоисчисление) (IOSPE, I², 201). В связи с этим, на первый взгляд, может возникнуть сомнение в присутствии представителя знатной фамилии на поселении хоры, да еще и наиболее удаленном к северу от Ольвии. Однако разрешение данной апории, возможно, видится следующим образом. Вполне вероятно, что представитель рода, выполняя функции жреца – эпонима, совершил сакральную поездку по сельской округе, где 20 числа в поселке у нынешнего Сиверсова Маяка совершил культовое посвящение с возлиянием в честь Аполлона. Судя по датировке

граффити, неким представителем рода мог быть **Агатин Антиместоров**, который в 327 г. до н. э. в Ольвии занимал должность жреца – эпонима¹⁴, по недавно предложенной хронологической систематизации списков жрецов Аполлона (IOSPE, 1², 201) Н.И. Николаевым (Николаев, 2008, с. 92, прим. 26, с. 223; Николаев, 2008-а, с. 103).

Возможно, поселок для ритуального посвящения Аполлону Агатином Антиместоровым мог быть выбран не случайно, а по причине наличия среди его жителей фиаса Аполлона, отмечавшего его праздники 20 числа (**κοῖνον εἰκαδῶν**). Не исключено, что среди первооснователей поселения были представители рода Агатинов и жрец – эпоним традиционно навестил своих родственников (Снытко, Николаев, 2008, с. 44; Снытко, 2009, с. 185–186).

Приведем еще одно дополнительное наблюдение, косвенно свидетельствующее о возможности наличия на поселении Сиверсов Маяк–1 святилища Аполлона или его фиаса в античный период. Памятник находится на самой северной границе Ольвийского полиса. Связь Аполлона с Севером у древних греков является общеизвестной и традиционной. В некоторых милетских колониях известны даже названия фил¹⁵ **Βορείς** (Северная) (Ehrhardt, 1983, s. 98, 100 f.; Русяева, 1986, с. 59, прим. 151). Также в древнейшей надписи с Феры VIII в. до н. э. из святилища Аполлона Карнейского происходит посвящение **Βορεαῖος** (Lazzarini 1976, № 455; Русяева 1986, с. 59, прим. 151). К тому же предположение о существовании святилища Аполлона на Сиверсовом Маяке удачно стыкуется с гипотезой

¹⁴ По именам жрецов Аполлона в Ольвии предположительно велся годового календарный отсчет (IOSPE, 1², 201).

¹⁵ Население в древнегреческих полисах, в том числе и в Ольвии, было организационно разделено на социально-общественные, территориальные подразделения – филы, фратрии, демы. Обычно филами руководил избираемый общинами архонт (старейшина), который входил в состав общегосударственной коллегии архонтов (старейшин), являвшийся высшим административным магистратским органом во многих демократических античных городах-государствах. В Ольвии в коллегии числилось пять архонтов – по одному от филы, из-за чего можно предположить, что население полиса было разделено на 5 фил.

С. Б. Буйских о наличии святилищ *extra-urban* (приграничных святилищ-оберегов), широко известных в Древней Греции и на ольвийских приграничных землях (Буйских, 2004, с. 3–14).

Интересны граффити, которые дают информацию об общественном укладе и отношениях в среде древнегреческого населения сельской округи Ольвии. В одной из надписей с Сиверсова Маяка, исполненной на фрагменте синопской черепицы – симы, речь идет о каком-то **коллективном участии** граждан сельской общины в **месяце Посидеоне**¹⁶, для общего **достатка** (?) и упоминается имя (?) **Марон**¹⁷ (Снытко, 1994-а, с. 125):

...τι κβίνων...

...ποσιδέων...

...πρoδoψινς...

...ΜΑΡΩΝ...

...v (i?)v...

Возможно, слово «Марон», которое к тому же выделяется на фоне общего текста крупными литерами, в контексте надписи является не именем собственным, а этниконом (демотиконом?) – названием селения, общины, филы или определенного сельского дема, учитывая, что названия демов в классическом аттическом варианте обычно происходили от имен их основателей (Андреев, 1983, с. 264–265). Исходя из использования в тексте надписи лунарной «сигмы», документ датируется не ранее последней четверти IV в. до н. э. Это граффити, возможно, связанное и с коллективным пожертвованием даров

¹⁶ Такая форма написания месяца (ποσιδέων) характерна для Милета и Синопс (Samuel, 1972, p. 116–117). Ольвийское граффити Андокида дает форму – ποσιδέων (Виноградов, Русяева, 1980, с. 38). В Кизике известно использование варианта – ποσιδέων (Samuel, 1972, p. 116).

¹⁷ В ольвийской ономастике имя Марон, имеющее дорийские корни, пока не зафиксировано, однако оно достаточно распространено в соседнем с Ольвией Херсонесе Таврическом (Каз, 1985 с. 105, 110) и на Книде (Jefremow, 1995, s. 121, 124, 162, 164, 245). В Ольвии из граффити на килике известно имя Мойрон (Μοίρων), которое относится к категории редких (Русяева, Костюк, 2010, с. 53, рис. 1, № 4–5).

какому-либо божеству или совместным ему жертвоприношением, одновременно дает информацию о том, что организация сельских общин хоры Ольвии была на таком же высоком уровне, как и в других греческих полисах.

Отметим, что такого значительного числа находок граффити и предметов, связанных с отправлением культов, не зафиксировано ни на одном из поселений хоры Ольвии IV – III вв. до н. э. Эти находки свидетельствуют о высоком уровне грамотности сельского населения и активном его участии в религиозной и общественной жизни Ольвийского государства.

В связи с этим, на наш взгляд, необходимо привести еще одно граффити с левобережья Бугского лимана, найденное «патриархом» николаевской археологии В. И. Никитиным на древнегреческом поселении Лиманы-1, возможно, дающее весьма важную информацию о земельных отношениях в Ольвийском полисе.:

...ἐνάτη ᾽ΜΜ ...
 ...δεκάτη ᾽ΜΜ ...
 ...ἐνδεκάτη ΜΜ ...
 ...δω (?)δεκάτη ΜΗ ...
 ...τρε (i)ς καὶ δεκάτη ᾽Ν (Μ?) ...
 ...[πέ]ντε (?) καὶ δε (κά)τη ᾽ [Μ, Ν (?)] ...

Перевод:

...девятый – 40 (?) + 40 (?) = 80 (?)
 (возможно, 2 мины = 200 драхм?) ...
 ...десятый – 40 (?) + 40 (?) = 80 (?)
 (2 мины = 200 драхм?) ...
 ...одиннадцатый – 40 (?) + 40 (?) = 80 (?)
 (2 мины = 200 драхм?) ...
 ...двенадцатый – 40 (?) + 100 = 140 (?)
 (1 мина + 100 драхм = 200 драхм?)
 ...тринадцатый – 50 или 40?
 (1 мина = 100 драхм +...?) ...
 ...пятнадцатый (?) [40 или 50 (?)]
 (1 мина = 100 драхм +...?)...

Высота литер 0,5–0,7 см. Системы строгого нанесения букв по одному образцу не наблюдается. Последние строки по ходу письма слегка сползают вниз. В четвертой строке в слове **δωδεκατη** вторая литера **ω** напоминает **α**. В пятой строке в слове **τρε (ι)σ και δεκατη** пропущена литера **ι**. Возможно, в качестве «ипсилон» следует понимать легкую царапину,ходящую вниз от края верхней галсы предшествующей литеры «эпсилон». Допущена ошибка либо использовано специальное сокращение (возможно, текст заполнялся как «черновик» для частного пользования) в последней строке, где в словосочетании **[πε]υτε και δεκατη** пропущены две средние буквы – **[πε]υτε και δε (κα)τη**. В последней строке в числительном **[πε]υτε και δε (κα)τη** частично сохранилась верхняя часть первой буквы, в которой более реально видится **π** и повреждена царапинами вторая литера, восстанавливаемая как **ε**. По смыслу текста, очевидно, заполненного в столбик, в *numeralia* пропущено порядковое слово «четырнадцатая» – **τεταρτε και δεκατη**. В первой и второй строке перед цифрами «ММ» сверху проставлены указательные значки чисел в виде штрихов – «'». Такой же значок проставлен и в пятой строке перед литерой «N» (возможно, «M»). В последней строке после числительного значка на сколе черепка частично сохранилась верхняя часть литеры (возможно, «M» или «N»).

Граффити из Лиманов на обломке херсонесской амфоры в одном из наиболее вероятных вариантов интерпретации текста можно трактовать как своеобразный эксцерпт перечисления обязательных государственных налогов (**δημόσιον**) в денежном эквиваленте, которые обычно составляли традиционную для Греции десятину (**δεκατηφόρος**) с каждого земельного участка или ойкоса (усадыбы, домовладения) – (**οικόπεδον και μέρεϊ**), обозначенных в надписи условным порядковым номером (Снытко, 2011-в, с. 185–186; Рис. 2, 3).

Подкреплением этому варианту интерпретации текста могут послужить некоторые лапидарные (вырезанные на камне) документы, особенно – известная стела из Афинского Акрополя с псефизмой (государственным постановлением) о порядке

денежных взносов членами Делосского союза, который включает перечисление городов-участников с размерами фороса – установленного ежегодного (?) налога (IG, I², 63). Граффити исполнено в стиле указанного документа, с той лишь разницей, что вместо названий городов – членов союза в нем указывается нумерация земельных участков граждан и установленная государством сумма налогов нанесена в конце строк, а не в начале. В пользу этого косвенно могут свидетельствовать и одинаковые цифры, выведенные в конце первых трех строк (MM), с учетом относительно равной площади изначально распределенных семейных земельных наделов поселенцев, а следовательно и преимущественно равной для семей членов сельской общины регламентированной государством общей суммы налогов. Отсутствие в перечислении логичного и ожидаемого по тексту порядкового *четырнадцатого номера* (τῆτάρτε καὶ δεκάτη) можно объяснить временным отсутствием хозяев земли либо их неплатежеспособностью. Возможно, этот участок относился к фонду неразделенной (ἀδιαίρετος) или общественной земли, занятой священным участком, садом, пастбищем, некрополем и др., пользование которой подлежало отдельному общегражданскому налогообложению.

В период колонизации региона Нижнего Побужья поселения и хутора состояли из отдельных домохозяйств – «кустов», каждое из которых занимало площадь до 0,1–0,2 га (Крыжицкий, Отрешко, 1986, с. 11; Крыжицкий и др., 1989, с. 32). Площадь поселения зависела от количества «кустов», удаленных друг от друга в среднем на расстояние до 50 м, что, вероятно, вызвано целями санитарии и землепользования. В межкустовых пространствах, возможно, располагались небольшие земельные наделы (клеры), которые обрабатывались жителями одного «куста». На самых крупных по площади (около 70 га) архаических поселениях (конец VI – начало V в. до н. э.) могло проживать до 100–120 семей.

Поселение Лиманы-1, где найдено граффити, основанное в архаическую эпоху и существовавшее в классический и эл-

линистический периоды, занимавшее во все времена площадь не более 2 га, относится к категории деревни (**κωμη**), где могло проживать не более 15–20 семей (Крыжицкий, Отрешко, 1986, с. 11; Крыжицкий и др., 1989, с. 37; Крыжицкий и др., 1990, с. 36).

Не исключено, что в надписи указывается перечень залоговой либо продажной стоимости каждого земельного участка в денежном эквиваленте. Правда, в таком случае из-за фрагментарности граффити невозможно определить качественный уровень денежной оценки. В Ольвии денежные взаиморасчеты производились обычно в золоте, серебре¹⁸ и меди.

Каждое семейство сельской общины, кроме традиционного ойкопедона – участка, где находился жилой дом с хозяйственными постройками, имело свою долю земли для сельскохозяйственной обработки (**οικοπεδον και μερει**), составляющую определенное количество плетров. При основании поселков хоры Ольвии, скорее всего, в миниатюре повторялась известная античная практика распределения земли при выносе новых колоний и строительстве городов, регулируемая полисом по установленному регламенту. Полученные членами общины, иногда по жребию (**λαχχανω**), либо распределенные избранными или назначенными администрацией полиса геономами (землемерами, землеустроителями) земельные участки (**κληρους**) изначально имели определенную денежную стоимость, возможно, в зависимости от качества земли и ее месторасположения.

В малоазийском Иасе стоимость проданных участков земли, учитывая небольшие надель, которыми обладали его жители (Яйленко, 1982, с. 128, прим. 55), колебалась в пределах от 4 до 50 статов (Syll.³, № 169). В. Н. Андреев, исследуя надписи типа *rationes centesimalium* о продаже земли отдельным гражданам, пришел к выводу, что средняя цена на один квадратный плетр земли в Аттике IV в. до н. э. могла составлять 50–70 драхм (Андреев, 1960, с. 48).

¹⁸ Выпуск серебряных монет Ольвии пачинает с середины V века до н. э. Это т. н. «статеры Эминака».

Это мнение было поддержано Д. Льюисом (Lawis, 1973, p. 187–112). В дальнейшем В.Н. Андреев предположил, что цена за плетр земли была определена какой-то округленной цифрой. Самой подходящей суммой, по его наблюдению, оказалась 50 драхм (Андреев, 1983, с. 266). Правда, выведение округленной цифры вызвало вполне обоснованное сомнение у Д. Льюиса в возможности установления единой цены на землю без учета ее качественных характеристик. При этом среднее крестьянское хозяйство в Аттике имело среднюю норму земли до 4–6 га, а хозяйства состоятельных афинян могли составлять до 20–25 га – 200–300 плетров (Андреев, 1983, с. 268–269).

Если условно сопоставить вышеуказанную цену земли в 50 драхм за плетр в Аттике с общими предположительными суммами в граффити из Лиманы-1 (учитывая первые четыре строки = 200 драхмам (?)), то можно допустить, что каждый из участков поселенцев имел площадь не менее четырех плетров, а очевидно – гораздо больше с учетом большей стоимости аттической земли по сравнению с перифериями античного мира. Если применить в контексте нынешнего граффити аттическую норму среднего хозяйства в 4–6 га, что составляло 40–60 плетров (плетр равен 876 кв.м), то цена за плетр земли на данном поселении хоры Ольвии (по аттическим мерам) условно составит 3–4 драхмы. С учетом того что хозяйства хоры Ольвии, скорее всего, в среднем не превышали площадь 1–2 га (10–20 плетров), то стоимость земли за кв. плетр составляет сумму в 10–20 драхм.

Правда, возможны и иные варианты интерпретации документа, прежде всего, связанные с перечнем сумм, израсходованных на дары, либо просто денежные суммы, жертвуемые в храм главного полисного божества ольвиополитов – Аполлона Дельфиния (обычно – традиционная десятина от доходов граждан полиса). Приношение десятины в традиционной античной практике, в том числе и в Ольвии, связано с культом Аполлона (Виноградов, Русяева, 1980, с. 40–41). В Мегарах, Аргосе, Критской Аполлонии и Гиерапитне он даже получил

эпитет **Δεκατεφορος** – «тот, кому приносят в дар десятину» (Gruppe, 1906, s. 1233). Не ясно, требовались эти дары раз в год или распределялись для каждого месяца (της νομηνίας). Содержание главного храма полиса требовало значительных затрат, включающих в себя ремонт самого сооружения и храмовых построек, довольствие жрецов и прислуги, проведение празднеств и пр., учитывая, что, кроме ежегодных праздников в определенные месяцы, Аполлону были посвящены особые дни каждого месяца, в которые отправлялись т. н. «месячные праздники бога» – 1, 7, 15, 20 (Виноградов, Русяева, 1980, с. 38–39). В Ольвии, кроме того, как и в ее метрополии, жертвоприношения совершались и в тридцатые, «печальные» (поминальные), дни, о чем свидетельствует проксения родосцу Агесиклу Агесандрову (НО, 24), декрет в честь Антестерия (Виноградов, 1984, с. 51–80) и сам договор об исполитии (согражданстве) Милета и Ольвии (Syll.³, 286, 11–14). Такая интенсивная культовая нагрузка требовала значительных материальных вложений и соответствующих даров в ограду храма со стороны всех жителей полиса, что являлось их священным долгом.

Культовые пожертвования в виде денег достаточно известны в античном мире. Наиболее широко они представлены в надписях о денежных дарах в Дельфийский храм (Syll.³, 239–240; Граков, 1939, № 3, с. 236, № 10; CID, 2, 70; FD, III, 5; 6; 7; 8). В серии надписей указываются имена дедикантов, их гражданство и жертвуемые денежные суммы. Эта практика использовалась и ольвиополитами. Борисфенит¹⁹ Дионисий Дионисиев, получивший вместе с другими лицами проксению (возможность проживать и иметь собственное

¹⁹ В некоторых лапидарных документах и нарративных источниках Ольвию называли Борисфеном. Дионисий, сын Дионисия, принадлежит к известному и богатому ольвийскому клану, представители которого неоднократно фигурировали во всевозможных ольвийских государственных документах (Николаев, 2008, с. 171 сл.). Род Дионисиев неоднократно жертвовал большие суммы денег на общественные нужды и общественное городское строительство, о чем свидетельствуют и лапидарные документы.

имущество в данном государстве), промантейю (право первоочередного обращения к оракулу за прорицанием), продикию (равноправие в судопроизводстве наряду с гражданами), а также привилегию принимать феории – священные посольства – у себя на родине и ряд других льгот, известен по дельфийскому декрету в честь феоров припонтийских и других городов (Flaceliere, 1928, p. 189–190; Граков, 1939, с. 247–248, № 13). Заслуживший такие почести борисфенит, очевидно, внес основательные финансовые жертвования в Дельфийский храм Аполлона.

О характере жертвований, в большинстве случаев с перечислением денежной стоимости даруемых предметов, в храм Аполлону Дидимейскому свидетельствует целая серия надписей из Милета и Дидим (Граков, 1939, с. 266–267, № 38 = SIG, II, 2855; Did., 86, 4; 86, 5; 87, 5; 87, 6; 92, 6; 93, 6; 98, 6; 102, 6).

Археологическим подтверждением денежных приношений в храмы и святилища являются находки монет более чем восьмидесяти городов, в том числе и Ольвии, на священном острове Ахилла – Левке (Зограф, 1941, с. 152–160; Булатович, 1971, с. 212–225; Русяева, 1975, с. 180, рис. 2; Карышковский, 1983, с. 158–173; Охотников, Островерхов, 1993, с. 49–51).

Принимая любой из вышеуказанных вариантов трактовки надписи, следует подчеркнуть важность и уникальность описанного документа для изучения истории хоры Ольвии. Документ, несомненно, свидетельствует о достаточном уровне грамотности жителей сельской округи и их активном участии в культовой и хозяйственной сферах жизнедеятельности полиса.

В этом контексте хочется привести цитаты из монографии моего друга и учителя, уже покинувшего этот мир, выдающегося историка и эпиграфиста современности, ученого-энциклопедиста мирового значения, доктора исторических наук, профессора, ведущего научного сотрудника Института истории РАН Юрия Германовича Виноградова, дающие точную и исчерпывающую характеристику Ольвии и ее сельской округе –

хоре: «По сравнению со временем появления монографии В. В. Латышева сейчас накопилось достаточно материалов, разработаны новые концепции, заставляющие изучать Ольвию не просто как город и политический организм, в отрыве от подвластной ей территории – хоры, интенсивное и продуктивное изучение которой в последние два десятилетия показало со всей очевидностью, что она – зеркало истории полиса, а потому всегда чутко реагировала на изменения внутри и внешнеполитической ситуации, происходившие в тот или иной период» (Виноградов, 1989, с. 4) и «Ольвийский полис неправомерно рассматривать как отсталый, «медвежий» угол античной цивилизации: не утрачивая присущего ей своеобразия, Ольвия не отставала от времени, переживая те же процессы и разделяя те же судьбы, которые пришлось испытать полисам Средиземноморья и Причерноморья» (Виноградов, 1989, с. 5).

Из находок культового характера на поселении Сиверсов Маяк-1 выделяется и

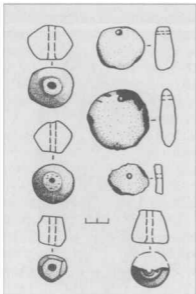

Терракотовая головка Афины

обломок (голова) терракотовой статуэтки богини Афины. Отметим, что это единственная находка терракоты с изображением этой богини на поселениях ольвийской хоры за пределами города. В Ольвии терракотовые и скульптурные изображения Афины также крайне редки, хотя культ богини известен с самой ранней истории полиса, о чем свидетельствует ее изображение на аверсах первых ольвийских полновесных оболов – монетах «ассах».

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ

Основой экономики древнегреческого населения Нижнего Побужья, в том числе и жителей поселения Сиверсов Маяк, было сельское хозяйство, а именно – земледелие. На поселении найдено значительное число орудий труда, связанных с этой сферой хозяйственной деятельности. Это, прежде всего,

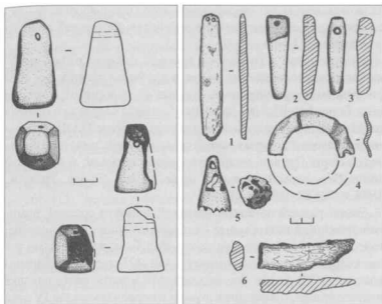

Ткацкие пряслицы из глины

каменные жернова, зернотерки и растиральники. Интересна находка фрагмента железного серпа. О земледельческом характере поселения свидетельствует и наличие ям-зернохранилищ.

На высоком уровне было и развитие скотоводства. Изучение остеологического материала (костных останков животных) из раскопок поселения позволило прийти к выводу о том, что основой животноводства было разведение овец и крупного рогатого скота²⁰. О разведении овец косвенно свидетельству-

²⁰ Определение ведущего остеолога Украины О. П. Журавлева.

*Керамические ткацкие
пирамидальные подвески*

*1-3 – точильные бруски-оселки; 4 –
свинцовая скоба; 5 – бронзовый коло-
кольчик; 6 – ф-нт железного серпа*

ет большое число находок ткацких керамических пряслиц и пирамидальных подвесок – утяжелителей для ткацкого станка. В тоже время эти находки говорят и о широком распространении ткацкого ремесла среди жителей поселения. Подсобным ремеслом в хозяйстве было и гончарство – изготовление лепной посуды. Из орудий труда, применявшихся, в быту отметим находки каменных точильных брусков – оселков. Из свинцовых изделий найдены скрепы для ремонта керамики и скобы различного назначения. Интересна находка бронзового колокольчика (ворварка), очевидно, от конской упряжи.

Многочисленны и находки рыболовных сетевых грузил, изготовленных в основном из обломков амфор, которые в комплексе с большим числом обломков рыбных керамических блюд и массой костей рыб (в основном позвонков осетровых),

являются ярким подтверждением того, что рыболовство играло одну из ведущих ролей в хозяйстве обитателей поселка у Сиверсова Маяка.

На поселении в различные времена найдено около десятка бронзовых ольвийских монет, в основном ольвийских «борисфенов», с изображением бородатого и рогатого божества реки Борисфен (Днепр) на аверсе (лицевая сторона) и оружия (горит – колчан для лука и секира) с этниконом **ОΛΒΙΟ** на реверсе, находки которых характерны для большинства памятников хоры Ольвии эллинистического времени, в основном конца IV – первой половины III вв. до н. э. (Рубан, Урсалов, 1978, с. 82–87; 1986, с. 31–53).

Самой ранней монетной находкой является средний номинал бронзовых литых монет – ассов, т. н. серии «ΑΡΙΧ» (аверс: горгона Медуза; реверс: надпись «ΑΡΙΧ» между спицами колеса. Время выпуска этих монет – 460–425 гг. до н. э. (Карышковский, 1969, с. 12). Тем не менее эти монеты часто находят на поселениях, основанных только в первой половине IV века до н. э. (Варваровка-1, Дидова Хата-1, Кателино-1), что свидетельствует об их длительном хождении в условиях внутреннего рынка на территории Ольвийского полиса (Рубан, Урсалов, 1986, с. 39; Снытко, 1990-а, с. 44–47).

Ольвийские ассы различных серий на территории сельской округи Ольвии, в ближних и дальних окрестностях полиса, находят как одиночно, так и в кладах. В начале 80-х гг. прошлого столетия клад ассов серии Деметры с изображением богини на аверсе и городским гербом Ольвии – орлом на дельфине – на реверсе найден на территории Жовтневого р-на, к северу от Богоявленска, у с. Мешково-Погорелово, на плато побережья реки Ингул. Клад таких же монет в 1890-х гг. обнаружен и у с. Куцуруб Очаковского р-на (Наумов, 1988, с. 76–80).

Наличие денежных кладов монет одной серии как на поселении хоры (Куцуруб-1), так и на одном из торговых путей ольвиополитов в Скифию по реке Ингул (с. Мешково-Погорелово), возможно, свидетельствует о какой-то временной дестабилизации в первой половине IV века до н. э. в греко-вар-

варских отношениях. Тем не менее если данный факт и имел место, то был кратковременным эпизодом, т. к. весь комплекс археологических материалов, и в первую очередь сам неукрепленный характер поселений хоры этого времени, свидетельствует о том, что взаимоотношения ольвиополитов и скифов в этот период были мирными и взаимовыгодными.

Одна чеканная бронзовая монета в 90-х гг. прошлого столетия найдена на дневной поверхности некрополя IV – III вв. до н. э. в урочище Сиверсов Маяк (аверс: Деметра, надчекан: Афина, реверс: оружие). Учитывая датировку эмиссии (т. н. «группа Деметры») этих монет (Карышковский, 1976, с. 114–115), данная находка в комплексе с клейменной керамической тарой (Jefremow, Snytko, 2004, s. 38) дает как крайнюю нижнюю дату функционирования поселения и некрополя в урочище Сиверсов Маяк последнюю треть III в. до н. э., что дополнительно свидетельствует о неполном прекращении жизнедеятельности на территории т. н. «большой хоры» Ольвии в эллинистический период и ее сезонном использовании для земледелия (Крыжицкий и др., 1989, с. 127, 150; Снытко, 1995, с. 148, 1997, с. 110–112, 1997-а, с. 244–248).

В 1990 г. в процессе исследования жилища № 2 найдена мелкая бронзовая ольвийская монета (аверс: Деметра в профиль, реверс: дельфин, надпись: **ОЛВΙΟ**). Вес – 1,9 г, диаметр – 0, 012 м. Такая же монета, среднего номинала серии, была случайно найдена в 1972 г. на поверхности поселения (Рубан, Урсалов, 1986, с. 61). Денежные знаки этой серии датируются первой половиной IV века до н. э. (Карышковский, 1983, с. 162, рис. 1, 5).

ВЫВОДЫ

Исходя из материалов раскопок юго-восточной окраины поселения в 1988–1990 гг., а также учитывая многолетние исследования одновременных памятников на хоре Ольвии, можно сделать следующие выводы.

Поселение Сиверсов Маяк–1 основано в начале второй четверти IV века до н. э. в процессе т. н. «реколонизации» хоры

Ольвии (Снытко, 1992, с. 42–44). Процесс вторичного массового заселения Ольвийской сельской округи, учитывая различные мнения исследователей, начался в последней трети V в. до н. э. и протекал на протяжении первой половины IV в. до н. э. (Крыжицкий и др., 1989, с. 97–100). Прежде всего, он был связан со свержением в городе власти тирана, подтвержденным документально находкой в с. Парутино в 1979 г. фрагмента базы статуи тираноборца.

В качестве условной даты упразднения тиранического режима принято считать рубеж V–IV вв. до н. э. (Рубан, 1985, с. 33–34; Виноградов, 1989, с. 138). Позднее Ю. Г. Виноградов и В. В. Крапивина, проводя анализ ольвийского лапидарного памятника, содержащего два документа на одной плите – декрет в честь боспорского правителя Сатира и договор с его сыном Левконом, допустили возможность того, что в хронологический промежуток 392–389 гг. до н. э. ольвиополиты еще находились под властью тирана (Виноградов, Крапивина, 1995, с. 75–76). Н. И. Николаев, исследуя каталог ольвийских эпонимов (IOSPE, I², 201), связывает время низвержения тирана с введением в Ольвии эпонимата Аполлона Дельфиния в 401 г. до н. э. (Николаев, 2008, с. 38, 63).

*Фрагмент мраморной базы статуи тираноборца из Ольвии
(по Ю. Г. Виноградову)*

События политического характера способствовали проведению экономических реформ и кардинальным изменениям в земельном законодательстве, что стимулировало основание и развитие поселений хоры (Снытко, 2000, с. 49; Буйских, 2009, с. 230). Кроме того, после окончательного обустройства Ольвии во второй половине V в. до н.э. в классический греческий город, со всей необходимой атрибутикой, высвободились значительные людские ресурсы, а усиление аграрной отрасли стало экономической необходимостью (Крыжицкий и др., 1999, с. 114; Буйских, 2009, с. 231). На протяжении первых двух третей IV столетия на хоре Ольвии появляется целая сеть урбанизованных поселений с достаточно развитым каменным домостроительством, которые возникли на местах бывших архаических либо на новых участках (Крыжицкий и др., 1980, с. 11; Буйских, 2008, с. 230–231), и первые индивидуальные усадьбы (Буйских, 1990, с. 51–52). В это время сельская округа не только достигает размеров территории архаического – раннеклассического периодов, но в ее рубежах осваиваются новые площади. Поселения компактно размещаются на побережьях Бугского, Днепровского и Березанского лиманов. В этом новом освоении хоры четко прослеживаются регламентация, целенаправленность, а также сознательный рациональный расчет (Буйских, 1997, с. 16–17).

Заселение хоры происходило не в одиночасье, а последовательно, на протяжении как минимум полустолетия (Снытко, 2000, с. 58; Буйских, 2009, с. 230). Если ближайшие к Ольвии поселения и усадьбы возникают в начале IV в. до н.э., то одно из самых удаленных к северу от города поселение Сиверсов Маяк-1 основано не ранее 360–350 гг. до н.э. (Снытко, 1995, с. 148; Jefremow, Snytko, 2004, s. 38). Последовательность по времени застройки наблюдается и на ближайших к Ольвии памятниках. Так, на поселении Чертоватое-1 имеются участки, которые датируются рубежом V–IV вв. до н.э., и есть сооружения, возведенные не ранее второй четверти IV столетия (Снытко, 1994, с. 152–156; 2000, с. 58).

Несмотря на предположительное наличие т. н. «новой волны» эмигрантов в Нижнее Побужье на рубеже V–IV вв. до н. э. из Малой Азии и, возможно, из Аттики, участвовавших в реколонизационном процессе (Отрешко, 1982, с. 38; Рубан, 1985, с. 35–36; Крыжицкий и др., 1989, с. 149), большинство поселков хоры, вероятнее всего, было заселено самими ольвиополистами (Снытко, 2011, с. 466–467).

Возможно, термины «реколонизация» и «реорганизация», предложенные В. М. Отрешко и В. В. Рубаном, как причина воссоздания т. н. «большой хоры», не совсем соответствуют процессу нового освоения сельской округи (Отрешко, 1982, с. 36–38; Рубан В. В., 1985, с. 33–36). Корни его, на наш взгляд, прежде всего следует искать в темпах экономического, социального и демографического роста самого Ольвийского государства, а в целом хронологический отрезок, связанный с увеличением сети поселений на хоре, характеризовать как очередную обширный этап внутренней колонизации полиса, что более соответствует традиционной античной практике постепенного расширения зоны непосредственного хозяйственного воздействия (Яйленко, 1983, с. 135).

Среди основателей новых поселков могли быть и представители знатных ольвийских кланов, так как в традиционно многолетних древнегреческих семьях всегда существовала проблема сыновей, не получавших в наследство семейных земельных наделов. Семейные участки земли, как правило, не подлежали дележу и переходили по наследству в собственность детей, живущих с родителями. Представителям многих знатных ольвийских родов, как и «лишним детям» других членов ольвийской гражданской общины, не имеющим возможности унаследовать семейный «ойкопедон» (участок земли с жилым строением), приходилось в поисках «своей земли» осваивать новые территории на хоре, стимулируя внутрисполитическую колонизацию. Этот процесс, скорее всего, был перманентным, находился под государственным контролем и регламентировался соответствующими государственными постановлениями в рамках действующего на тот момент полисного

земельного кодекса. Во всяком случае, заселение сельской округи не носило стихийного характера. Как свидетельствуют археологические данные, с самого начала колонизации Нижнего Побужья наблюдается централизованная созидательная деятельность Ольвийского государства по освоению своей земледельческой территории (Буйских, 2008, с. 35). Не исключается и определенное участие в новом обширном заселении Нижнего Побужья выходцев из Малой Азии, прежде всего из метрополии Ольвии – Милета, с которым у ольвиополитов существовал договор об исополитии (равные гражданские права для жителей двух полисов), вторично подтвержденный в 329/8 году до н. э. или несколько позже (Milet, 1, 3, N 136 = Syll.³, 286; Виноградов, 1983, с. 390).

Достаточно сложно моделировать социальную структуру населения возрождающейся «большой хоры». Исходя из традиционной античной практики, можно предположить, что подавляющее большинство населения сельской округи составляли представители гражданского коллектива полиса, что подтверждается и данными археологии (Крыжицкий и др., 1989, с. 148; Буйских, 2009, с. 238–241; Снитко, 2009, 186–187; Снитко, 2009, с. 32). Среди контингента сельских жителей могли быть и иностранцы – ксены, как ранее проживавшие в городе, так и из числа новых колонистов. Безусловно, определенную прослойку составляли домашние и сельскохозяйственные рабы, именуемые в ольвийских лапидарных источниках ойкетами (IOSPE. I² 32). Отметим, что сложная социальная и имущественная стратификация населения возобновленной хоры Ольвии наметилась уже в первой половине IV в. до н. э., о чем свидетельствуют различные типы населенных пунктов (урбанизованные поселения с каменным домостроительством, поселения с земляночной и полуземляночной архитектурой, отдельные усадьбы и хутора, пастушьи и рыбацьи стоянки) и погребальный обряд (Снитко, 2009, с. 32). Усиление классовой дифференциации и политической борьбы в государстве, ознаменовавшееся возможной победой радикальной демократии в период пос-

ле македонской агрессии, скорее всего, происходило уже во второй трети IV столетия (Виноградов, 1989, с. 175–176).

Скорее всего, на хоре выделялись и общественные земли, в том числе и для культовых целей. В сообщении Геродота идет речь о существовании храма Деметры на мысе Гипполай (устье Днепровского лимана). Данные археологии предполагают наличие святилища Ахилла на поселении Бейкуш (Русяева, 1971, с. 22–29; Буйских, 1987, с. 312–313). В письме из Ольвии на стенке амфоры стиля Фикеллура сообщается о поврежденных варварами в Гилее (Кинбурнский полуостров) алтарях Матери богов, Геракла и Борисфена (бородатое божество реки Днепр) (Русяева, 1986-а, с. 513–514; Vinogradov, 1981, s. 15). Предположительно храмовой территорией на хоре следует считать поселение Кателино-1, состоящее из нескольких усадеб, расположенных у зольно-земляного холма – эсхары (?), где найдены терракотовые статуэтки, свинцовые букрании (головки быка), гермы, вотивы с изображением Ахилла (Рубан, 1982, с. 54–58), по иной версии – Геракла (Снытко, 2009-б, с. 366–367) на колеснице и Геракла во фригийском колпаке и с рогом изобилия (Снытко, 1988, с. 67; Николаев, 2007, с. 132–139; Снытко, Снытко Е., Николаев, 2010, с. 82–86).

Из выходцев знатных родов формировалась административная, политическая и культовая элита в среде жителей новых поселков хоры. Фиасы складывались вокруг наиболее почитаемых божеств, в том числе и Аполлона, в том или ином аристократическом клане, подчеркивая их элитарность. Такие привилегированные религиозные общины могли существовать в отдельных приольвийских поселках, и прежде всего, как предполагается, на поселении Сиверсов Маяк-1, даже в кругу одного или нескольких ойкосов, параллельно со всеобщим традиционным для сельских жителей почитанием хтонических (связанных с земледелием) божеств – Деметры, Коры Персефоны, Кабиров (маленьких божков почвенного слоя земли) и пр. Данная тенденция, в силу святости у древних греков отношения к сохранению давних родовых традиций, скорее

всего, сохранялась на протяжении всей истории Ольвийского государства.

В процессе раскопок участка поселения Сиверсов Маяк–I полностью исследован древнегреческий семейный ойкос (домовладение, усадьба), состоящий из 8 жилых и хозяйственных построек, функционировавший на протяжении как минимум полувека (360–310 гг. до н.э.). Юго-восточная окраина поселения была заброшена в последней четверти IV в. до н.э., что было связано, очевидно, с общей перепланировкой поселения, вызванной более широким применением наземного каменного домостроительства, характерного для большинства поселков хоры этого времени (Крыжицкий, 1982, с. 146; Крыжицкий и др., 1989, с. 149), а также более плотной застройкой береговой части поселения. Не исключено, что с этого времени внутренняя планировка слегка уменьшенной территории поселка приобрела более урбанизованный облик, когда отдельные домовладения блокировались в кварталы, как и на многих других поселениях сельской округи Ольвии, начиная с начала IV в. до н.э. (Крыжицкий и др., 1989, с. 102; Снытко 1994-6, с. 152–156; Буйских, 2009, с. 230–231).

Также, учитывая наличие в окрестностях поселения небольших поселков и пастушьих стоянок этого периода, возможно, поселение, как наиболее крупное и населенное, приобрело статус административного центра микрорегиона по типу дема.

Неизвестно, подвергалось ли поселение нападениям отдельных отрядов македонцев в период осады Ольвии одним из лучших полководцев Александра Македонского Зопирионом в 331–330 гг. до н.э. Во всяком случае, на исследованном участке следов разрушений и пожарищ, как на некоторых поселках правого берега Бугского лимана, не обнаружено, хотя и не исключено, что в этот период жители поселения у Сиверсова Маяка, как и другие селяне, нашли временное убежище от традиционных в таких ситуациях набегов мелких македонских конных патрульных разъездов, фуражных и обозных команд в поисках продовольствия за городскими стенами. «Ис-

тория» афинянина Фукидида пестрит сообщениями о том, как любая из нападавших сторон в период Пелопонесской войны между Афинами и Спартой (431–404 гг. до н.э.), в первую очередь разоряла сельскохозяйственную округу, население которой заблаговременно бежало подальше от арены сражений, войск неприятеля и укрывалось за городскими стенами. Хотя, возможно, левобережные поселения, имея такое достаточно серьезное природное водное препятствие для агрессии сухопутных войск, как Гипанис (Южный Буг), и не подвергались разорению и грабежам.²¹

Поселение Сиверсов Маяк-1 в классическо-эллинистический период просуществовало с начала второй четверти IV до середины III вв. до н.э. – почти столетие. Оно было заброшено, как и большинство других поселков хоры Ольвии, в связи с затяжным экономическим кризисом в государстве и угрозой нападения кочевников как с востока (саи), так и с запада (скиры и галлаты), о чем свидетельствует известный ольвийский почетный декрет в честь гражданина Протогена (IOSPE, I², 32). Отдельные находки на поселении, датируемые второй половиной III столетия, очевидно, связаны с сезонным использованием для земледелия ольвиополитами земельных угодий в окрестностях заброшенного поселка, как и некоторых других территорий хоры (Крыжицкий и др., 1989, с. 100–101; Снытко, 1997, с. 244–248, 1997-а, с. 111).

В начале первого века нашей эры на месте поселения ольвиополитами было возведено городище, просуществовавшее, судя по находкам, до середины III н.э. Этот период в истории памятника изучен довольно слабо. Городище серьезно не раскапывалось и ждет своих исследователей.

²¹ Точные данные о наличии у Зопириона в период осады Ольвии военного флота отсутствуют. С другой стороны, о наличии военного флота у ольвиополитов в эллинистическую эпоху свидетельствуют строки 26–31 известного ольвийского декрета в честь Антестерия (Виноградов, 1984, с. 56), где речь идет об изгнании пиратов со священного острова Ахилла Левке (Змеиный), который находился под сакральным протекторатом гражданской общины Ольвии.

ИССЛЕДОВАНИЯ НЕКРОПОЛЯ ПОСЕЛЕНИЯ- ГОРОДИЩА СИВЕРСОВ МАЯК-1

Так же, в незначительной степени, исследовался и некрополь²². В процессе охранных раскопок 1983 и 1987–88 гг. раскопано всего 6 погребений: классического–эллинистического (4) и римского (2) времени (Снытко, Никитин, 1985, с. 357; Снытко, 1990, с. 72–73, Снытко, 2009-а, с. 26). Погребения были совершены в ямах (4), подбое и земляном склепе. Почти все могилы были ограблены в древности. Интересно захоронение римского времени (I столетие н. э.) в подбое. Погребенный находился в вытянутом положении на спине, черепом к северо-востоку. Такая ориентировка погребенных характерна для древнегреческого ритуала захоронения (северо-восточная ориентация является обычным отклонением от восточной в древнегреческих некрополях и связана с сезонными погрешностями в определении востока). Погребальный инвентарь, сопровождавший умершего в Царство мертвых – «темное царство Аида», состоял из сероглиняного кувшинчика, краснолакового блюда, глазчатой, мозаичной и янтарной бусин (Снытко, Никитин, 1985, с. 357).

Особо следует отметить находку земляного склепа. Погребение в нем, датируемое по отдельным обломкам амфор концом IV века до н. э., полностью ограблено, но важен сам факт наличия такого типа могильного сооружения на некрополе. Дело в том, что земляных склепов на некрополях сельской округи Ольвии зафиксировано крайне мало, всего 13. И присутствовали они не на всех исследованных 14 могильниках IV – III вв. до н. э., а лишь на трех (Петуховка, Дидова Хата, Сиверсов Маяк). Среди 276 погребений клас-

²² В раскопках некрополя в 1988 г. принимали участие школьники археологического кружка областного Дворца пионеров под руководством научного сотрудника сектора археологии отдела охраны памятников Николаевского краеведческого музея В. И. Наумова. Среди пионеров делал свои «первые шаги» в археологии в последующем постоянный сотрудник Ольвийской периферийной экспедиции Кошевой Д. Е.

сическо-эллинистической эпохи наиболее исследованного на хоре Ольвии Северного некрополя у с. Прибугское не зафиксировано ни одного земляного склепа (Снитко, 2009-а, с. 30). Так что этот тип погребального сооружения можно считать редкостным.

В некрополе Ольвии, где земляных склепов найдено несоизмеримо больше, нежели на хоре, по мнению исследующей некрополь В. А. Папановой, в этих сооружениях хоронили представителей среднезажиточных слоев городского населения (Папанова, 2006, с. 116), число которых постепенно увеличивалось в процессе экономического подъема государства (Крыжицкий и др., 1999, с. 404). Также, особенно в эллинистическую эпоху (последняя треть IV – II вв. до н. э.), в античном мире широкое распространение приобретает апофеоз смерти, связанный с идеей героизации умерших (Русяева, 1992, с. 187–189; Papanova, 2000, p. 123–131). Если в более ранние времена такая героизация умерших была прерогативой правителей, представителей знатных и богатых родов, то уже позднее круг людей, которые удостоивались подобных почестей, значительно расширяется и охватывает среднезажиточные слои населения (Русяева, 2000, с. 106–112; Папанова, 2006, с. 116). Для них начинают устраивать и более «пристойные» погребальные сооружения (Папанова, 2006, с. 115). Главным условием героизации все больше выступает материальный достаток семьи (Диагтропов, 2001, с. 59). С этим можно согласиться, учитывая и наличие в большинстве случаев курганных насыпей над этими могилами, которые традиционно связывают именно с героизацией умерших, о чем свидетельствуют археологические материалы и древние литературные источники (Ном., II, XXIII, 125–126; Thuc., Hist., II, 34, 1–7; Липавский, 1990, с. 26).

Наиболее красочно похороны героя по обряду кремации (трупосожжения) с последующим возведением курганной насыпи описаны Гомером в «Илиаде». Это известная сцена процедуры похорон лучшего друга Ахилла – Патрокла:

*«Так говорил; и они покорились герою Пелиду:
Сруб угасили, багряным вином поливая пространство
Все, где пламень ходил; и обрушился пепел глубокий;
Слепы лиющие, друга любезного белые кости
В чашу золотую собрали и туком двойным обложили;
Чашу под кущу внесли, пеленою тонкой покрыли;
Кругом означили место могилы и, бросив основы
Около сруба, поспешно насыпали рыхлую землю.
Свежий насыпав курган, разошлись они...».*

(Гомер, «Илиада», XXIII, 250-257. Перевод В. Гнедича).

С другой стороны, несколько сомнительным представляется предположение В. А. Папановой о том, что традиция строительства земляных склепов, которая уже была известна в Ольвии, могла быть дополнительно завезена в Нижнее Побужье на рубеже V – IV вв. до н. э., в период реколонизации хоры Ольвии представителями «новой волны» колонистов – выходцев из Средиземноморья, что стало толчком к количественному росту в IV ст. до н. э. этого типа погребального сооружения в ольвийском некрополе (Папанова, 2006, с. 115–116).

Во-первых, достаточно гипотетичным является само предположение о наличии «новой волны» колонистов из Средиземноморья (Отрешко, 1982, с. 36–38), и особенно из Аттики (Рубан 1985, с. 33–36). В большей мере процесс нового заселения хоры Ольвии конца V – первой трети IV ст. до н. э. можно характеризовать как очередной обширный этап внутренней колонизации Ольвийского полиса с возможным участием в этом процессе определенного контингента выходцев из Малой Азии (Крыжицкий и др., 1989, с. 100; Снытко, 2000, с. 57–58, 2009-а, с. 186, 2011-а, с. 467; Буйских, 2009, с. 231), и прежде всего из Милета, с которым у ольвиополитов был заключен договор о согражданстве, что давало возможность ольвийской метрополии – «материнскому городу» – расселять своих «лишних детей» на землях своей колонии в Нижнем Побужье без ущемления их гражданских прав.

Во-вторых, новый контингент колонистов, если он действительно существовал, был задействован непосредственно для

заселения территории сельской округи Ольвийского государства, а не самого города. В сельских некрополях земляные склепы появляются только во второй половине (вероятнее всего, в последнюю четверть) IV ст. до н. э. (Снитко, 2009-а, с. 30), в то время как в некрополе Ольвии эти сооружения приобретают наибольшее распространение и уже появляются монументальные каменные склепы (Папанова, 2006, с. 116 сл.), которые в дальнейшей ольвийской истории наряду с высокими курганами стали неотъемлемой чертой в погребальном ритуале представителей высшей городской знати.

Так что возникновение традиции погребения в земляных склепах, вероятнее всего, необходимо связывать непосредственно с темпами экономического роста Ольвийского полиса, социально-имущественной дифференциацией населения (Крыжицкий и др., 1999, с. 404), а также рассматривать в контексте общегреческой погребальной практики, которая широко распространялась в древнегреческих колониальных полисах Северного Причерноморья.

И наконец, отметим, что в отличие от некрополя Ольвии, где погребения в земляных склепах, вероятнее всего, принадлежали представителям среднезажиточных слоев (Папанова, 2006, с. 115), в некрополях хоры эти сооружения, несомненно, были оставлены выходцами из высшей сельской аристократии (ойкисты, демархи (?), члены уважаемых и богатых кланов), о чем свидетельствует весь сопровождающий их ритуальный комплекс, с возведением курганных насыпей, и само незначительное число этих могил. Также более позднее появление (50–100 лет) некоторых погребальных сооружений (подбой, земляные склепы) на некрополях хоры, чем в Ольвии, кроме уровня интенсивности процесса социально-имущественной дифференциации и соответствующей стратификации по социально-имущественным признакам, можно объяснить и определенной традиционной консервативностью сельского населения относительно сохранения древних традиций, в том числе и ритуальных, в отличие от городских жителей, что прослеживается и в погребальной практике.

В любом случае, наличие на некрополе у Сиверсова Маяк-ка земляного склепа, а также курганных насыпей, безусловно свидетельствует о проживании в поселении – городище Сиверсов Маяк-1 – представителей наивысшей сельской аристократии. В пользу этого красноречиво свидетельствуют и другие материалы, и прежде всего – вышеописанные эпиграфические.

СКИФЫ И САРМАТЫ

В античный период, начиная с V века до н. э., в ближайших к Ольвийскому полису степях Нижнего Побужья и Поингулья обитали кочевые скифские племена. Скифы никогда не являлись единым народом. Они даже сами себя так не называли. Название «скифы» в современном понимании появилось с легкой руки «отца истории» Геродота. Древние греки в те времена называли скифами почти все варварские племена, которые обитали в Северном Причерноморье. Понятия «скиф» и «варвар» были однозначными.

В древних Афинах даже полицейских называли «скифами» за их неблагодарный и недостойный для коренного полноправного гражданина государства труд. Полицейские функции исполняли государственные рабы негреческого происхождения, привезенные в Афины в основном из Скифии²³. В силу своего социального положения в государстве, а также этнических традиций, характерных для выходцев из племен Северного Причерноморья, для которых понятие справедливости имело самое важное значение, они были неподкупны и добросовестно исполняли свои функции, применяя в случае нарушения законодательства карательные действия по отношению к любому из граждан, независимо от их материального положения, авторитета и былых заслуг перед полисом. Неверно предпринятые санкции

²³ На основе анализа экономики степной Скифии Н. А. Гаврилюк пришла к выводу о том, что основным товаром, вывозимым греками из Скифии, были рабы, чем в немалой степени объясняется обогащение скифской знати к началу IV века до н. э. (Гаврилюк, 1999, с. 266–267; 2000, с. 43–44).

по отношению к гражданам полицейскими – скифами – или «принятие ими от граждан даров» в корыстных целях карались смертью.

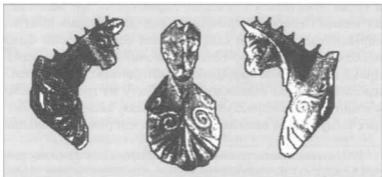
Геродот перечисляет очень много названий племен Северного Причерноморья, которых в древнегреческом понимании тех времен называли скифами: скифы-пахари, каллипиды, тиссагеты, будины, агафирсы, андрофаги, гелоны, меланхлены, ализоны, невры, савроматы и царские скифы.

На современной территории Николаевщины, судя по рассказу Геродота, обитали племена ализонов, скифов-пахарей и каллипидов, жизнь которых была тесно связана с их непосредственными соседями – древними греками.

В Николаевской области исследовано 15 памятников (отдельные курганы, курганные могильники) раннескифского времени (VI – V вв. до н. э.) и 26 – конца V – начала III вв. до н. э. (Гребенников, 2008, с. 26, 56). В окрестностях Богоявленска скифские курганы не исследовались, хотя не исключено, что отдельные могильные насыпи на территории микрорегиона могли быть оставлены и скифским населением.

Ближайшие скифские курганные могильники известны у с. Лупарево (Гребенников, 2008, с. 37, 51) и с. Калиновка (Снытко, Никитин, 1985, с. 357) Жовтневого района.

В 1965 г. В.И. Никитиным был исследован скифский курган у шиноремонтного завода на территории Николаевского

Бронзовый конский набивник из с. Лиманы (по А. С. Островерхову)

полуострова (Никитин, Черненко, 1967, с. 109; Гребенников, 2011, с. 117).

Необходимо отметить и случайную находку В. Н. Клюшенцевым у с. Лиманы бронзового конского налобника в виде протомы с изображением грифона и цветка пальметы, выполненного в т. н. «скифском зверином стиле». Несомненно, изделие было изготовлено ольвийскими мастерами, очевидно, для продажи кочевникам, в верованиях которых грифоны были спутниками андрогенного или полурастительного божества – Властительницы зверей, и их изображения в скифской среде пользовались особой популярностью. Растительные мотивы, сопровождавшие грифона, свидетельствуют о том, что его одновременно воспринимали и как демона смерти, и как гения природы (Островерхов, 1984, с. 73 сл., рис. 2, 2).

В. Н. Клюшенцев, нашедший налобник в 1982 г., передал эту уникальную находку для публикации, даже не претендуя на вполне законное соавторство, одному из ведущих специалистов в области античного ремесла в СССР А. С. Островерхову – выходцу из города Николаева, считая, что такой памятник должен быть опубликован настоящим профессионалом в этом разделе науки.²⁴ Этот факт является показателем высокой научной этики ученого и образцом для нынешней молодежи. К сожалению, в настоящее время в гонке за числом печатных работ стало «модным» в кругу молодых либо временно подвизавшихся на этой ниве преимущественно провинциальных археологов публиковать различные предметы из категории эпиграфики, нумизматики и ремесла самостоятельно, без необходимого привлечения специалистов и обладания достаточной для этого квалификацией. Итогом таких «научных потуг» являются ненужные публикации крайне низкого качества без наличия не только правильного анализа предмета, но и всего историографического спектра аналогий объекта

²⁴ По просьбе В. Н. Клюшенцева находка передана в фонды Одесского археологического музея. В настоящее время экспонируется в отделе Скифской истории ОАМ НАН Украины. Пользуясь возможностью поблагодарить А. С. Островерхова за информацию о предмете.

исследования, что в комплексе нередко приводит к неверной его интерпретации и вводит остальных исследователей в состояние неопределенности по отношению к плохо опубликованному памятнику. Естественно, что авторитетные издательства с солидным составом членов редколлегий со скрипом принимают такого рода опусы, и они засоряют преимущественно всевозможные региональные, ведомственные сборники и интернет. Такая практика достойна сожаления и считалась неверной у предшествующих поколений специалистов. Безусловно, каждый должен заниматься своим делом и прежде всего думать о дальнейшей научной «жизни» публикуемого артефакта, а не о своем личном, в приведенном случае сомнительном, авторитете в науке.

На территории Николаевской области не зафиксировано скифских поселений, как скажем, в Поднепровье, где с начала IV века до н. э. скифы начинают вести оседлый образ жизни. В наших степях преимущественно проживали кочевники. Среди рядовых скифов выделяются и представители знати – родовые и племенные вожди, захоронения которых отличались наличием богатого воинского снаряжения и золотых предметов. С воинскими атрибутами скифов изображали и на надмогильных стелах, которые, вероятнее всего, сопровождали погребения знати.

Так же, как и греки, забросившие поселения хоры в середине – второй половине III в. до н. э., степные просторы междуречья Ингула и Южного Буга, т. н. «Побужскую зону» памятников скифской культуры (Гребенников, 2008, с. 128), покидают и скифы. Основной причиной этому послужило образование Позднескифского царства с центром в Неаполе, а как следствие – перемещение кочевий ближе к Крымскому полуострову. Возможно, такое запустение Нижнебугских степей во второй половине III и – особенно – во II вв. до н. э. было связано и с перераспределением сфер территориального влияния между различными кочевыми племенами Причерноморья, связанного с уровнем развития древнегреческих городов Причерноморья и утратой Ольвией лидирующих полити-

ческих и экономических позиций на фоне более стабильного развития Херсонеса и Боспора, а также набирающего силу позднескифского царства в Крыму, территория которого стала основной политической и экономической ареной борьбы за лидерство между греками и варварами. Во всяком случае, Ольвия в это время выступает лишь объектом спонтанных набегов кочевников с запада (скиры и галлаты, племена, кочевавшие в Северо-Западном Причерноморье) и востока (саи Сайтафарна), о чем упоминает декрет Протогена (IOSPE, I², 32). Особое место среди этих кочевых племен занимают саи во главе с царем Сайтафарном, которых многие исследователи связывают с первыми походами в Поднепровье и Побужье сарматских племен (См.: Симоненко, Лобай, 1992, с. 76–80).

При перечислении благих деяний гражданина Ольвии Протогена саи и их вождь Сайтафарн несколько раз упомянуты на стороне «А» декрета:

...Во-первых, когда царь Сайтафарн прибыл в Канкит²⁵ и потребовал даров по случаю приезда, а общественная казна была пуста, он (Протоген) по просьбе народа дал 400 золотых...

Далее:

...При том же жреце (Геродоре), когда явились во множестве саи за получением даров, а народ не мог им дать и попросил Протогена помочь его стесненным обстоятельствам, он сам, выступив, предложил 400 золотых и будучи избран членом коллегии Девяти, он предложил от себя не менее 1500 золотых в счет будущих доходов, из которых были вовремя удовлетворены многие «скиптроносцы», и немало даров было выгодно приготовлено для царя...»

²⁵ Канкит – возможно, название одного из левобережных поселений хоры Ольвии, учитывая, что в дальнейшем описании указано, что царь прибыл «на ту сторону» (на ту сторону Гипаниса – Южного Буга?). Вероятным памятником, который можно идентифицировать с Канкитом, возможно, является крупное поселение-городище Скелька, расположенное на левом берегу Бугского лимана, напротив Ольвии, между селами Лупаревым и Александровка (Херсонская область).

Далее:

«... И когда царь Сайтафарн явился на ту сторону за дарами, и архонты, созвав народное собрание, объявили о прибытии царя и о том, что в казне нет никаких сумм, Протоген выступив дал 900 золотых, когда же послы Протоген и Аристократ взяли эти деньги и явились к царю, то царь, недовольный дарами, разгневался и выступил в поход... и архонтов недостойным образом... (вследствие чего?)... народ, собравшись, пришел в ужас и послов к...»
(перевод В. В. Латышева).

На стороне «В» декрета упоминаются племена **скиров** и **галлатов**, которые объединились в союз и угрожают нападением на Ольвию, Нижнебугские и Нижнеднепровские степи, из-за чего скифы, тиссаматы и савдараты (очевидно, оседлые и полuosедлые варварские племена Поднепровья) ищут «укрепленное место». Под «скирами» и «галлатами» понимают **кельтские племена** Поднестровья и Подунавья (Виноградов, 1989, с. 182, прим. 16), ставшие настоящей бедой для Ольвии и других городов Северо-Западного Причерноморья позднеэллинистического времени.

Издание декрета относят ко времени от середины III – до начала II века до н. э. (См.: Снитко, 2010, с. 135–136, 2011-в, с. 26).

Из приведенных строк можно сделать выводы о том, что:

1) Ольвия в этот период находилась в затяжном экономическом кризисе.

2) Город подвергался постоянным набегам кочевников, от которых вынужден был откупаться «дарами по случаю приезда», т. е. просто платил им дань.

3) Одну из наибольших угроз представляли саи царя Сайтафарна, которые впервые упомянуты в декрете Протогена, а также скиры и галлаты.

4) Саи эпизодически навещали Ольвию, из чего можно сделать вывод, что Нижнее Побужье не являлось местом их постоянного и основного обитания.

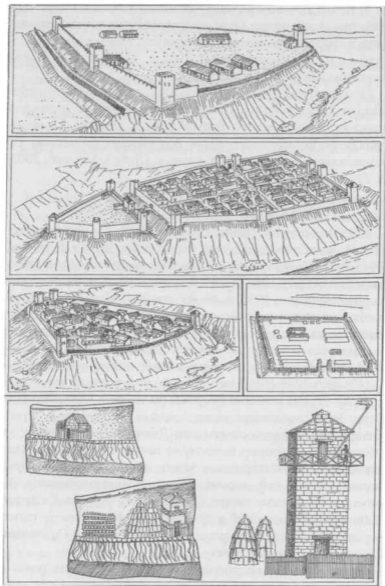
5) Не исключается вариант, что «скиптроносцы» царя Сайтафарна – саи – могли быть представителями первых сарматских племен, периодически навещавших Приднепровье и Побужье (см.: Симоненко, Лобай, 1992, с. 76–80) уже во второй половине III – начале II вв. до н.э.

Отметим, что в начале 80-х гг. прошлого столетия сотрудниками Николаевского краеведческого музея на восточной окраине Николаевского полуострова, к северу – северо-западу от Богоявленска, была исследована сарматская (?) поминальная площадка II в. до н.э. (Лобко, Снытко, 2008, с. 29–30).

ХОРА ОЛЬВИИ В РИМСКИЙ ПЕРИОД

Сельская округа Ольвии в Нижнем Побужье восстанавливается не позднее последней четверти I в. до н.э. (Бураков, 1985, с. 11). В это время хора Ольвии развивается практически в тех же границах, что и в классическо-эллинистический период (Буйских, 1991, с. 48–49, рис. 18). Новые поселения имели преимущественно укрепленный характер, и большинство из них, по сути, являлись городищами. Среди них выделяются четыре типа: 1) укрепленные поселения с плотной застройкой внутри единственной линии оборонительных сооружений (вал, ров); 2) особо укрепленные городища с двумя – тремя линиями обороны (валы, рвы, Скелькалевый берег Бугского лимана, между селами Лупаревым и Александровка), Козырьское городище, Днепровское городище; 3) убежища, для которых характерно наличие свободной незастроенной части (городище Мыс), имеющей собственную линию укреплений, помимо внешней линии обороны; 4) римские временные лагеря (Дидова Хата–3) типа **Castrum Romanum** (Крыжицкий и др., 1989, с. 180). Одно из таких городищ (1-й тип) было устроено и у нынешнего Сиверсова Маяка (см.: Сиверсов Маяк–1).

Памятники этого периода в истории Ольвийского полиса распределяются на два хронологических этапа: 1) от возникновения на рубеже и в I веке н.э. – до середины II века

Реконструкция городищ хоры Ольвии (по С. Б. Буйских)

н. э. (разрушения в период войны ольвиополитов с тавроскифами); 2) от середины II в. н. э. [введение в Ольвию римского гарнизона, возможное административное вхождение полиса в состав провинции Римской империи Нижняя Мезия, рационализация укреплений Ольвии (Крапивина, 1993, с. 148–149) и городищ хоры (Буйских, 1991, с. 115) по римской фортификационной системе] – до середины III в. н. э., когда жизнедеятельность на городищах была полностью прекращена (Крыжицкий и др., 1989, с. 218). В это время прекращается и чеканка ольвийских монет. Государство, вероятнее всего, не пережило двух готских нашествий 40-х и 60-х гг. III в. н. э. (Крапивина, 1991, с. 147–149), хотя отдельные находки свидетельствуют, что жизнь в городе теплилась еще в пределах полустолетия (Крыжицкий, Лейпунская, 1997, с. 33).

ПЛЕМЕНА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В конце III века нашей эры на смену грекам в Нижнее Побужье пришли земледельческие племена черняховской культуры, оставившие после себя многочисленные поселения и стоянки. Состав этого народа разнотнический. Это осевшие на землю скифы, сарматы и готы, а севернее – еще и ранние славяне. Возможно, определенный контингент составляли и греки, которые остались в наших краях после запустения Ольвии.

В конце III ст. н. э. готы установили контроль над славянами, скифо-сарматами и даками. Сформировалась готская «держава Германариха», известная по письменным источникам. В состав этого военно-политического государственного образования, несомненно, вошли и носители черняховской культуры.

На Николаевщине известно более 150 поселений, могильников этой культуры, а также одно городище (с. Александровка, Снигиревский р-н; Магомедов, 1987). Поселения строились на берегах лиманов, Южного Буга, Ингула, Ингульца и малых рек. Ближе к Ольвии было распространено наземное каменное

домостроительство с элементами традиционной античной архитектуры.

Наиболее исследованными являются поселение и могильник Каменка – Анчекрак, которые раскапывались отрядом Ингульской экспедиции Института археологии АН УССР в 1976 – 1977 гг. под руководством ныне доктора исторических наук Б. В. Магомедова (с. Каменка, Очаковский р-н; Магомедов, 1979).

Племена «черняховцев» торговали с греческими городами Средиземноморья и Южного Понта (Синопа, Гераклея). Для торговли они использовали старые порты Березани и Ольвии. Греки завозили вино, ремесленные изделия из металлов, керамики, стекла. Вывозили зерновые, шкуры, руду и др. Обмен был, скорее всего, преимущественно натуральным, так как на поселениях «черняховцев» найдено очень мало монет. Хотя ближе к Дунаю встречаются отдельные находки, и даже клады, римских денариев – своеобразной международной валюты того времени, что свидетельствует о том, что тамошние народы были более тесно вовлечены в сферу экономики и торговли дунайских провинций Римской империи, нежели население Нижнего Побужья.

У черняховских племен на высоком уровне были развиты сельское хозяйство и ремесло. Очень высококачественной была гончарная посуда, металлические изделия, в основном фибулы (застежки для плаща) из бронзы, серебра, а иногда из золота.

Стоянка черняховской культуры зафиксирована в 60-х гг. В. Н. Ключенцевым и в районе Балабановской балки (Жовтневое-XI). Памятник не раскапывался. На ней проводились лишь периодические сборы подъемного материала, состоящего из обломков амфор, фрагментов гончарной и лепной керамики черняховского типа III – IV вв. н. э.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследования на Николаевщине, в том числе и на территории Корабельного района, продолжаются, и ежегодно открываются десятки новых археологических объектов. Имеется и «обратная сторона медали». Не всегда исследователи успевают в достаточной степени ввести в широкий научный оборот обнаруженные памятники. Особенно тяжело это было сделать в советские времена, когда серьезной публикации подлежали лишь отдельные, в основном широко известные, наиболее исследованные и показательные. Издания материалов исследований остальных ограничивались небольшим, «тезисным», объемом.

В. Н. Клюшнецев, к сожалению, так и не успел опубликовать полную информацию о многих поселениях и стоянках в окрестностях Жовтневого, в результате чего сведения о них крайне недостаточны, а непосредственное местонахождение некоторых в настоящее время не поддается точной локализации. В результате этого отдельными современными молодыми специалистами, предварительно, поверхностно ознакомившись перед проведением разведок с историей исследования тех или иных районов, архивными материалами и пр., порой совершенно неоправданно присваивается себе «честь открытия» памятников, которые были известны давным-давно. В какой-то степени такие огрехи связаны не только с поспешностью молодых в «гонке за сомнительными сенсациями» и личной саморекламой, но и с отсутствием издания полного каталога всех известных на Николаевщине памятников.

В этом свете хочется отметить нынешнюю деятельность Государственной инспекции по охране памятников культуры в Николаевской области (руководитель С. М. Яценко, заместитель В. Р. Ягъяев) и конкретно работу николаевского археолога, научного сотрудника инспекции В. Б. Гребенникова, поэтапно издающего каталоги-справочники памятников археологии по отдельным районам Николаевской области и научно-методические брошюры и книги об истории их исследования. На очереди и издание полного каталога археологических объектов города Николаева, в том числе памятников Корабельно-

го района и непосредственно Богоявленска. Отдельно хочется отметить и работу старшего научного сотрудника инспекции А. Г. Лобко, на плечах которого лежит основная нагрузка по документальному оформлению итогов порайонной инвентаризации памятников археологии Николаевской области, которую проводит инспекция.

Кроме детального документального оформления, памятники археологии Богоявленска нуждаются в охране и сбережении от всевозможных природных (береговая абразия, смывы и пр.) и антропогенных (современная застройка, распашка, грабительские раскопки и пр.) факторов.

В первом случае решить проблему могут охранные раскопки поселений, страдающих от береговой абразии и систематических оползней, как, скажем, памятник национального значения – поселение-городище Сиверсов Маяк-1. Однако для решения этой задачи необходима не спонтанная спонсорская помощь, а специальная государственная комплексная программа, в которой должны быть предусмотрены затраты не только на проведение охранных раскопок, но и на последующую реставрацию, музеефикацию и охрану исследованных объектов.

Что касается разрушений иного характера, то их можно условно разделить на две категории – хозяйственную и криминальную (Иванов, Снытко, 2000, с. 9–15; Яценко, Снитко, Лобко, 2010, с. 98–99).

Относительно хозяйственного фактора. Ныне можно выделить несколько негативных явлений. Во-первых, это незаконное распаивание земельных угодий и передача их в собственность граждан без предварительного согласования с государственными органами охраны памятников, которое проводилось в массовом порядке в 2000–2004 гг., вследствие чего много памятников, преимущественно курганных, было неконтролируемым образом передано в собственность гражданам для «выполнения плана» по раздаче Государственных актов на владение землей, спущенного «сверху». Отчуждение этих земель из собственности граждан в процессе судопроизводства в настоящее время является основным заданием орга-

нов охраны памятников, которое возникло в результате этого безответственного процесса, с легкой руки безответственных государственных чиновников.

Следствием этого являются систематическая распахка и незаконное использование в сельскохозяйственных целях владельцами и арендаторами земли территорий, занятых древними курганами и поселениями, что постепенно ведет к их полному уничтожению.

Криминальный фактор – это проблема так называемой «черной археологии». Она является наибольшей бедой для памятников археологии, особенно античного и раннесредневекового периодов. Хотя этот ныне модный и часто употребляемый даже в средствах массовой информации термин является в корне неверным и оскорбляющим археологию как науку. Необходимо, не стесняясь, называть вещи своими именами. Поставленный на коммерческую основу в последние десятилетия криминальный поиск кладов, разрушение древних могил, снятие целых слоев на древнегреческих поселениях – это не археология, «черная», «белая» или другого цвета, на вкус вуалирующих проблему романтиков и мистиков, а элементарное грабительство, которое должно наказываться в соответствии с действующим законодательством. Существует 298-я статья Криминального кодекса Украины, в которой четко отмечено, что разрушение памятников археологии является *криминальным* преступлением.

Но главным в решении этих серьезных проблем являются не какие-либо карательные меры и совершенствование статей законов, а осознание всеми гражданами страны, от мала до велика, необходимости сохранения своего исторического наследия. Ни один закон, пусть даже идеальный, не сможет оградить это наследие от уничтожения так, как внутреннее осознание каждым из нас величия того, чем мы все обладаем и чему может позавидовать любое европейское государство. Ведь только в одной Николаевской области насчитывается более пяти тысяч памятников археологии от эпохи палеолита до раннего средневековья! Наша общая задача – сберечь этот бесценный клад для наших потомков.

ОТ АВТОРА

Богоявленск и его окрестности являются настоящей «изюминкой» в плане наличия значительного числа памятников археологии от эпохи энеолита до поздней античности. Мечтой выдающегося николаевского археолога, жителя Богоявленска Владимира Николаевича Ключенцева было проведение систематических археологических раскопок в своих родных местах. К сожалению, Ее Величеству Судьбе было угодно распорядиться иначе. Работая в составе новостроечной экспедиции Института археологии, занимавшейся в советские времена проведением раскопок памятников, на территориях которых планировалось строительство, размещение всевозможных промышленных и сельскохозяйственных объектов, В. Н. Ключенцев вынужден был постоянно проводить исследования вдалеке от родного Богоявленска, подолгу отрываясь от семьи, близких ему людей и друзей детства. Помню, с какой доброй завистью он смотрел мне в глаза, когда я с 1983 г. начал периодически, почти ежесезонно, исследовать памятники в урочище Сиверсов Маяк, о раскопках которых Володя так мечтал! Мне было искренне его жаль. В разговорах с ним я испытывал определенную неловкость, т. к. этому ученому и прекрасному человеку я более всего был обязан школой обучения при раскопках курганов эпохи энеолита – бронзы. Рисунки первого древнего погребения, разрезов и плана кургана были выполнены мною под «бдительным оком» В. Н. Ключенцева, под его контролем и с добрыми, корректными его советами и поправками. Из всех молодых ребят в экспедиции он по каким-то своим соображениям всегда выделял меня и уделял мне больше всего времени для научных бесед и консультаций, за что я ему бесконечно благодарен.

Преподнес он мне и хорошую школу экспедиционной жизни. В отрядах, руководимых В. Н. Ключенцевым, отсутствовали междоусобицы, «сепараты», ругань и пр. негативные явления, иногда сопутствующие работе экспедиций. Весь коллектив, включая студентов-практикантов из различных

уголков страны, дружно работал и всем составом участвовал в вечерних посиделках у костра с экспедиционными песнями под гитару и интереснейшими беседами. Душой и организатором таких ежевечерних мероприятий был В. Н. Ключенцев, приносивший тосты и при этом находивший теплые слова для каждого из сотрудников экспедиции и студентов. Завершение работы экспедиции становилось настоящей бедой для каждого, и ни кому не хотелось уезжать из ставших родными мест. Очень многие приезжали специально и только в отряд к В. Н. Ключенцеву в последующие сезоны. Таким образом формировался постоянный костяк экспедиции.

Помню его слова о том, что когда он защитит диссертацию, то обязательно уйдет из Института археологии и или устроится работать в Николаевский краеведческий музей, или будет преподавать в институте, чтобы, имея свободное время и забросив «кочевую жизнь», вплотную заняться поселениями и стоянками эпохи бронзы Богоявленска, предварительные раскопки которых давали весьма интересные результаты, написанием книг и серьезных больших статей и публикаций. Строил планы о сотрудничестве с крупными предприятиями Корабельного и Жовтневого районов в надежде на оказание ими финансовой поддержки в этом направлении. Проводил огромную лекторскую работу среди населения Николаевской области.

Но, даже успешно защитив диссертацию 12 апреля 1994 г. по давно разрабатываемой им теме: «Поселения сабатиновской культуры в Нижнем Побужье», Володя не смог расстаться с прежним «кочевым укладом». Во многом этому способствовали интенсивные исследования в зоне затопления Александровского водохранилища Южноукраинской атомной электростанции. В. Н. Ключенцев не мог бросить древние памятники, которым грозило затопление и уничтожение. Уход из экспедиции в такое время он считал предательством по отношению к своей профессии. Но даже и там, вдали от Богоявленска, В. Н. Ключенцева ожидали поистине великие открытия в области изучения памятников эпохи поздней бронзы на Николаевщине. Осенью 1995 г. при его непосредственном участии

в Южноукраинске была организована выставка, составленная из интереснейших находок на памятниках этого региона и проведена научная конференция, организованная Институтом археологии НАНУ.

Свою роль в определении и осуществлении дальнейших его перспективных планов сыграли и сила привычки к экспедиционному, «колесному», образу жизни, и уже сложившийся за долгие годы работы дружеский коллектив, который В. Н. Ключенцев не решался покинуть, и его мягкий, добрый и отзывчивый характер, не позволявший ему что-либо кардинально менять в уже обустроенной жизни.

К сожалению, в последние годы своего земного пребывания, Володя страдал тяжелым онкологическим заболеванием, на возникновение которого, очевидно, повлияла и экспедиционная жизнь, иногда плохо обустроенная, иногда «на нервах» и неопределенности. О таких людях говорят: «сгорал» на работе, ради которой не жалел творческих сил и собственного здоровья, нередко в ущерб семейному благополучию.

18 марта 1998 г. он покинул этот мир на 51-м году жизни, в самом расцвете творческих сил, к великому сожалению, так и не успев воплотить свою главную мечту и не издав те книги, над которыми работал. Но мечты не теряются и не пропадают. Они продолжают жить, пока жива память о людях, не успешных или не имевших возможности их осуществить.

Остается надеяться, что в ближайшие годы появится в Богоявленске, который уже даровал археологической науке таких прекрасных исследователей, как Ф. Т. Каминский и В. Н. Ключенцев, их последователь, который унаследует те увлеченность и преданность археологии, родному краю, которые были так присущи этим ученым.

В какой-то степени этим людям, возможно, еще сидящим за школьной партией, и предназначена эта книга, которая, надеюсь, хоть в незначительной мере, поможет осознать, насколько богата наша Николаевская область, и в частности Богоявленские степи, наследием древности. Далеко не каждый уголок Николаевщины может похвалиться таким историческим про-

шлым. А сколько еще неразгаданных страниц истории ожидает будущих исследователей!

Несколько слов о стиле изложения. Научный стиль, со ссылками на научные труды и древние литературные источники, с прилагаемыми списками использованной литературы и сокращений, выбран мной неслучайно. Дело в том, что в последние годы на Николаевщине, как, собственно, и по всей Украине, издается бесчисленное множество всевозможных низкопробных научно-популярных изданий по археологической и исторической тематике с введением «для куража» всевозможных ложных сенсаций, которые, возможно, и хороши в области научной фантастики, но абсолютно непригодны в качестве научно-методических изданий. Такая практика нередко вводит читателя, особенно молодого, в заблуждение и пагубно влияет на уровень его интеллектуального развития. Мне очень часто приходилось встречаться с людьми, обманутыми подобными лжеисториями, которые с пеной у рта доказывали, что заведомую красивую ложь в книжках не напишут и такие книжки не издадут. А издают. Только заплаტი – и ты уже прославленный на всю область или, хуже того, страну историк и археолог. И ничего, что ты открыто врешь своим землякам, согражданам и считаешь их малообразованными людьми, которым можно с легкостью «наवेशать лапши на уши», руководствуясь якобы благородным принципом популяризации памятников среди широких масс населения, и без «дешевых сенсаций» при этом, на взгляд горе-популяризаторов, не обойтись. Наш народ – не масса! Наш народ достаточно просвещенный, мудрый и любит свою историю. Может, он и не знает многого из того, что знают профессионалы, потратившие на изучение этого многие годы. Так для того профессионалы и существуют, чтоб это правдиво и доходчиво пояснить посредством научной, научно-методической и научно-популярной литературы. Главная задача авторов при этом – как мне кажется – в научно-методических изданиях донести до читателя правду, пусть и «сухую». Как мне представляется, гипотезы, подтвержденные литературными источниками и научными исследованиями, перечень которых изложен в работе специальным списком, лучше красивых

околонаучных сказок. Более того, списки научной литературы специально подготовлены и для людей, которые по-настоящему увлекутся поднятыми проблемами и, пользуясь современными средствами информации, легко смогут найти необходимые научные работы посредством интернета.

Тем не менее даже серьезные научные исторические реконструкции, составленные на детальном анализе всевозможных источников, в том числе и косвенных – археологических, всегда продолжают оставаться в определенной степени *реконструкциями*, приближенными к реальной истории.

Один из моих университетских учителей, поистине Великий ученый современности и непревзойденный мастер проведения незабываемых и содержательных лекций, слава о которых ходила по всей территории бывшего СССР и далеко за его пределами, доктор исторических наук профессор Петр Осипович Карышковский неизменно повторял: *«История – это осел. Историческая наука – это тень осла, и главная задача историков состоит в том, чтоб изображать эту тень похожей именно на осла, а не на какое-либо другое животное»*. И еще, Петр Осипович, особенно в последние годы своего пребывания на этой земле, частенько говорил нам, тогда еще молодым археологам: *«Когда садитесь за перо – не забывайте, что каждой своей строкой вы входите в Вечность и несете перед ней особую ответственность»*. Эту фразу П. О. Карышковского постоянно повторял и его лучший друг, уже упомянутый мной Юрий Германович Виноградов (Виноградов, 1990, с. 9). Хотелось, чтобы к этим мудрым изречениям прислушалось и нынешнее поколение молодых специалистов.

Отдельные слова благодарности хочется адресовать и тем благородным и достойным людям, за чьи личные средства в нынешние, тяжелые для нашего, мягко говоря, небогатого государства, времена издаются книги (в том числе и нынешний очерк), научно-методические пособия, учебники, проводятся всевозможные конференции и различные просветительские мероприятия, которые среди молодого поколения нашей страны сеют разумное, доброе, вечное.

Хочется поблагодарить и неутомимую труженицу на ниве просвещения и краеведения заведующую библиотекой-филиалом № 18 в Богоявленске Ольгу Ивановну Ясько, которая является главным идейным вдохновителем и методическим помощником в написании этого очерка, а также настоящим патриотом своего родного края. Содействие в написании очерка мне было оказано и известным богоявленским краеведом Ириной Куприевич. Искренне благодарен за полученные консультации главному хранителю фондов Николаевского краеведческого музея Н. А. Кухар-Онышко и старшему научному сотруднику музея Н. М. Гаркуше, готовящей к изданию книгу об археологах, работавших на Николаевщине.

Вечное познается с, казалось бы, малого – истории своей Малой Родины, где родился ты и выросли твои родители. Но именно эта любовь к своему дому, знание своей, пусть иногда и маленькой, истории, почитание и поддержание традиций своих предков является главной ступенью к патриотизму и любви к своей стране.

Со времен Древней Эллады патриотизм начинался с любви к своим домашним очагам, и именно эта любовь и повседневный труд во благо своей Отчизны чудесным образом превратили греков в самый цивилизованный, культурный и демократичный народ Европы античной эпохи. Находясь в тесном перманентном контакте с другими народами Эйкумены, европейскими, азиатскими и африканскими, не утрачивая своих собственных древних традиций и этнических корней, разумно «отсеивая зерна от плевел», они перенимали их многолетний опыт в развитии экономики, культуры и быта, особенно в период колонизации VII – III вв. до н. э., при этом достигнув высочайшего уровня развития цивилизации в политике и культуре, продуктами которой восхищаются и нынешние поколения европейцев.

Давайте и мы последуем историческому примеру древних эллинов, которые и в наших краях в античный период организовали одно из самых демократичных и прогрессивных государств в Юго-Восточной Европе – город Ольвию.

26.07. 2012

Иван Снытко

Литература и источники

- Андреев, В. Н. Цена земли в Аттике в IV в. до н. э. [Текст] / В. Н. Андреев // Вес. древ. истор. – 1960. – № 2. – С. 41–60.
- Андреев, В. Н. Аграрные отношения в Аттике в V – IV вв. до н. э. [Текст] / В. Н. Андреев // АГ. – М., 1983. – Т. 1. – С. 247–326.
- Бандуровський, О. В. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної лісостепової України [Текст] / О. В. Бандуровський // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 68–79.
- Блаватский, В. Д. Полис и миграции греков [Текст] / В. Д. Блаватский, Г. А. Кошеленко, И. Т. Крутликowa // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья: Материалы I всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья: Цхалтубо, 1977. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – С. 7–29.
- Брашинский, И. Б. Некоторые проблемы греческой колонизации [Текст] / И. Б. Брашинский, А. Н. Щеглов // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья: Материалы I всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья: Цхалтубо – 1977. – Тбилиси: Мецниереба. – 1979. – С. 29–46.
- Буйських, А. В. Херсонес Таврійський: Просторовий розвиток держави за античної доби [Текст]: Автореферат дис. докт. іст. наук / А. В. Буйських. – К., 2009. – 30 с.
- Буйських, С. Б. Исследования Бейкушского поселения [Текст] / С. Б. Буйських // АО. – 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 312–313.
- Буйських, С. Б. Фортификация Ольвийского государства [Текст] / С. Б. Буйських – К.: Наукова думка, 1991. – 161 с.
- Буйських, С. Б. Святлища *extra-urban* эпохи греческой колонизации Нижнего Побужья [Текст] / С. Б. Буйських // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 3–14.
- Буйських, С. Б. К проблеме греко-варварских контактов в Нижнем Побужье [Текст] / С. Б. Буйських // ССПК. – Вып. XIV. – Запоріжжя, 2007-6. – С. 110–125.
- Буйських, С. Б. Греческая колониальная хора в Нижнем Побужье [Текст] / С. Б. Буйських // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI международной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. – Харьков: ООО «НТМТ», 2008. – С. 35.
- Буйських, С. Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от арханки к эллинизму [Текст] / С. Б. Буйських // ССПК. – Т. XV. – Запоріжжя, 2009. – С. 225–247.
- Булатович, С. А. Монетные находки на о. Левке [Текст] / С. А. Булатович // МАСП. – Вып. 7. – Одесса, 1971. – С. 212–225.
- Бураков, А. В. Сельская округа Ольвии в первые века нашей эры [Текст] / А. В. Бураков // ПИО. – Парутино, 1985. – С. 11–12.
- Бутягин, А. М. К вопросу о генезисе земляночного домостроительства в Северном Причерноморье [Текст] / А. М. Бутягин // VI чтения памяти профессора В. Д. Блаватского. К 100-летию со дня рождения: Тез. докл. – М., 1999. – С. 22–23.
- Бутягин, А. М. Особенности домостроительства архаического Боспора [Текст] // А. М. Бутягин / БФ. – СПб., 1999-а. – С. 112–116.
- Виноградов, Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье [Текст] / Ю. Г. Виноградов // А Г. – Т. 1. – Гл. 8. – М.: Наука, 1983. – С. 366–419.
- Виноградов, Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма [Текст] / Ю. Г. Виноградов // Вес. древ. истор. – 1984. – № 1. – С. 51–80.
- Виноградов, Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование) [Текст] / Ю. Г. Виноградов. – М.: Наука, 1989. – 288 с.

Виноградов, Ю. Г. Слово об ученом, человеке, друге [Текст] / Ю. Г. Виноградов // Древнее Причерноморье: Материалы I всесоюзных чтений памяти профессора П. О. Карышковского. – Одесса, 1990. – С. 3–9.

Виноградов, Ю. Г. Культ Аполлона и календарь в Ольвии [Текст] / Ю. Г. Виноградов, А. С. Русева // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1980. – С. 19–64.

Гаврилюк, Н. А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н.э. [Текст] / Н. А. Гаврилюк. – Харьков, 1999. – 420 с.

Гаврилюк, Н. А. Степная Скифия VI – V вв. до н.э. (эколого-экономический аспект) [Текст]: Автореферат дисс. докт. ист. наук / Н. А. Гаврилюк. – СПб., 2000. – 49 с.

Граков, Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии [Текст] / Б. Н. Граков // Вес. древ. истор. – № 3 (8). – М.: ОГИЗ СОЦЭКГИЗ, 1939. – С. 231–315.

Граков, Б. М. Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи [Текст] / Б. М. Граков // Археологія. – Т. 1. – К., 1947. – С. 23–38.

Гребенников, В. Б. Исследования памятников археологии Николаевщины [Текст] / В. Б. Гребенников. – Николаев: Иллон – 2011. – 180 с.

Гребенников, Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX – III вв. до н.э.). [Текст] / Ю. С. Гребенников. – Николаев: Иллон. – 192 с.

Дятроптов, П. Д. Культ героев в античном Северном Причерноморье [Текст] / П. Д. Дятроптов. – М., 2001. – 136 с.

Задников, С. А. Античная керамика третьей четверти VII в. до н.э. из раскопок на Бельском городище [Текст] / С. А. Задников // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. – Ростов-на-Дону: Медиа-Полс. – С. 15–21.

Задников, С. А. Антична кераміка в матеріалах зольника 7 західного укріплення Більського городища [Текст] / С. А. Задников, П. Я. Гавриш // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 101–109.

Зедгендзе, А. А. Некрополь Херсонеса V – IV вв. до н.э. [Текст] / А. А. Зедгендзе, О. Я. Савеля // КСИА. – Вып. 168. – М.: Наука, 1981. – С. 3–9.

Зограф, А. Н. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ [Текст] / А. Н. Зограф // СА. – 1941. – № 7. – С. 152–160.

Иванова, С. В. Курганы древних скиотоводов междуречья Южного Буга и Днестра [Текст] / С. В. Иванова, В. Г. Петренко, Н. Е. Ветчинникова. – Одесса: Изд. КП ОГТ, 2005. – 207 с.

Карасев, А. Н. Планы Ольвии XIX века как источник для исторической топографии города [Текст] / А. Н. Карасев // МИА. – № 50. – М.: Наука, 1956. – С. 9–34.

Карышковский, П. О. Монеты ольвийской коллегии Семи [Текст] / П. О. Карышковский // ХКААМ. – М.: Наука, 1976. – С. 109–117.

Карышковский, П. О. Ольвийские монеты, найденные на острове Левке [Текст] / П. О. Карышковский // МАСП. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 158–173.

Каш, В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм [Текст] / В. И. Каш // Вес. древ. истор. – 1985. – № 1. – С. 87–113.

Клюшнецов, В. Н. Культурно-хронологические группы поселений эпохи бронзы Южнобугских степей [Текст] / В. Н. Клюшнецов // Материалы II областной краеведческой конференции «Історія. Етнологія. Культура. Нові дослідження». – Т. 1. – Археологія і етнологія. – Миколаїв: Возможности Киммерии. – С. 18–21.

Козак, Д. Н. Былое украинской степи [Текст] / Д. Н. Козак, С. Д. Крыжицкий, В. Ю. Мурзин. – Николаев: Возможности Киммерии, 2002. – 52 с.

Козуб, Ю. И. Некрополь Ольвии V – IV ст. до н.э. [Текст] / Ю. И. Козуб. – К.: Наукова думка, 1974. – 181 с.

Козуб, Ю. И. Историческая топография некрополя Ольвии [Текст] / Ю. И. Козуб // Античная культура Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 156–173.

Крапивина, В. В. Ольвия. Материальная культура I – IV вв. н.э. [Текст] / В. В. Крапивина. – Киев, 1993. – 184 с.

Крапивина, В. В. Ольвия и ее роль в эллинизации Побужья и Поднепровья [Текст] / В. В. Крапивина // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. – Москва – Киев – Запорожье. – Запорожье: Дикое поле, 2007. – С. 5–17.

Крыжицкий, С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья [Текст] / С. Д. Крыжицкий. – К.: Наукова думка, 1982. – 166 с.

Крыжицкий, С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья [Текст] / С. Д. Крыжицкий. – К.: Наукова думка, 1993. – 245 с.

Крыжицкий, С. Д. Ольвия и варвары (проблема влияний) [Текст] / С. Д. Крыжицкий // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тез. докл. VII Междунар. научн. конф. – Ростов-на-Дону, 1994. – С. 18–19.

Крыжицкий, С. Д. К истории ольвийской сельской округи [Текст] / С. Д. Крыжицкий, А. В. Бураков, С. Б. Буйских др. // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 3–18.

Крыжицкий, С. Д. К проблеме формирования Ольвийского полиса [Текст] / С. Д. Крыжицкий, В. М. Отрешко // Ольвия и ее округа. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 3–17.

Крыжицкий, С. Д. Сельская округа Ольвии [Текст] / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, А. В. Бураков и др. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.

Крыжицкий, С. Д. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта) [Текст] / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, В. М. Отрешко. – К.: Наукова думка, 1990. – 136 с.

Крыжицкий, С. Д. Ольвия. Раскопки, история, культура [Текст] / С. Д. Крыжицкий, Н. А. Лейпунская. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 192 с.

Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. [Текст] / С. Д. Крыжицкий, А. С. Русаева, В. В. Крапивина и др. – К.: Наукова думка, 1999. – 478 с.

Левин, Е. И. Ольвийская агора [Текст] / Е. И. Левин // МИА, 1956. – № 50. – С. 35–118.

Левин, Е. И. Материалы ольвийского семеноса [Текст] / Е. И. Левин // Ольвия. Семенос и агора. – М.: Л., 1964. – С. 131–174.

Лейпунская, Н. А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI – IV вв. до н.э.) [Текст] / Н. А. Лейпунская. – К.: Наукова думка, 1981. – 120 с.

Липавский, С. А. О времени появления курганных погребений в Ольвии [Текст] / С. А. Липавский, И. А. Снытко // Материалы по археологии Ольвии и ее округи. – Репринт. – Киев: Ин-т археологии АН УССР. – 1990. – С. 18–28.

Лобко, А. Г. Поминальная площадка II века до н.э. на восточной окраине г. Николаева [Текст] / А. Г. Лобко, И. А. Снытко // Материалы VI международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, «Проблемы истории и археологии Украины». – Харьков: ООО «НТМТ», 2008. – С. 29–30.

Магомедов, Б. В. Могильник Каменка-Анчекрах в Николаевской области // Могильники Черняховской культуры [Текст] / Б. В. Магомедов. – М.: Наука, 1979. – С. 24–62.

Магомедов, Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья [Текст] / Б. В. Магомедов. – К.: Наукова думка, 1987. – 109 с.

Марченко, К. К. К проблеме греко-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье V – IV вв. до н. э. (сельские поселения Нижнего Побужья) [Текст] / К. К. Марченко // *Stratum-Plus.* – № 3. – 1999. – С. 145–172.

Марченко, К. К. Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья в скифскую эпоху [Текст] / К. К. Марченко // *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху.* – СПб., 2005. – С. 42–136.

Марченко, К. К. К типологии строительных комплексов Нижнего Побужья VI в. до н. э. [Текст] / К. К. Марченко, С. Л. Соловьев // *КСИА АН СССР.* – Вып. 194. – М.: Наука, 1989. – С. 49–54.

Мелюкова, А. И. Народы Северного Причерноморья накануне и в период греческой колонизации [Текст] / А. И. Мелюкова // *Местные этно-политические объединения Причерноморья в VI – IV вв. до н. э.* // *Материалы IV всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья:* Цхалтубо: Вани, 1985. – Тбилиси: Мешинереба, 1988. – С. 8–27.

Молева, Н. В. Раскопки некрополя Мирмекия в 1974–1975 гг. [Текст] / Н. В. Молева // *КСИА.* – Вып. 168. – М.: Наука, 1981. – С. 73–77.

Никитин, В. И. Поселение эпохи бронзы у с. Матвеевка [Текст] / В. И. Никитин // *АО.* – 1975. – М.: Наука, 1976. – С. 369.

Никитин, В. И. Летовки Нижнего Побужья [Текст] / В. И. Никитин // *Материали II обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження».* – Т. 1. – Археологія і етнографія. – Миколаїв: *Возможности Киммерии.* – С. 21–22.

Николаев, Н. И. О культе речного божества в Ольвии [Текст] / Н. И. Николаев // *БФ.* – *Сакральный смысл региона, памятников, находок* // *Материалы международной научной конференции.* – Санкт-Петербург, 2007. – С. 132–139.

Николаев, Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н. э. [Текст] / Н. И. Николаев. – Николаев: Изд. «Шамрай», 2008. – 262 с.

Николаев, Н. И. Синхронизация каталога ольвийских эпонимов. – VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження» [Текст] / Н. И. Николаев. – Миколаїв: *Возможности Киммерии*, 2008. – С. 101–104.

Онайко, Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII – V вв. до н. э. [Текст] / Н. А. Онайко // *САИ.* – Вып. Д. 1–27. – М.: Наука, 1966. – 70 с.

Островерхов, А. С. Ольвия и торговые пути Скифии [Текст] / А. С. Островерхов // *Древности Северо-Западного Причерноморья.* – К.: Наукова думка, 1981. – С. 84–94.

Островерхов, А. С. Образ птицы в ольвийской школе звериного стиля [Текст] / А. С. Островерхов // *Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.* – К.: Наукова думка, 1984.

Отрешко, В. М. З історії Ольвійського поліса в IV – III ст. до н. е. [Текст] / В. М. Отрешко // *Археологія.* – 1982. – Вып. 41. – С. 34–46.

Отрошенко, В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) [Текст] / В. В. Отрошенко. – К., 2001. – 290 с.

Охотников, С. Б. Святлище Ахилла на острове Левке (Зменном) [Текст] / С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.

Папанова, В. А. Некрополь Ольвії (історична топографія та поховальний обряд) [Текст]: Автореферат дис. канд. іст. наук / В. А. Папанова. – К, 1994. – 16 с.

Паланова, В. А. Урочище Сто Могил – некрополь Ольвии Понтийской [Текст] / В. А. Паланова. – К.: Знання України, 2006. – 278 с.

Парович, М. Б. Про історичну топографію ольвійського некрополя [Текст] / М. Б. Парович // АП УРСР. – Т. 11. – К., 1962. – С. 33–38.

Парович-Пешикан, М. Некрополь Ольвии эллинистического времени [Текст] / М. Парович-Пешикан. – К.: Наукова думка, 1974. – 220 с.

Пустовалов, С. Ж. Ингульская катакомбная культура и критерии выделения археологических культур [Текст] / С. Ж. Пустовалов // Матеріали міжнародної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку до раннього середньовіччя)». – Дніпропетровськ, 1999. – С. 73–75.

Рубан, В. В. Лигое свинцовое изображение группы фигур из поселения Кателино-1 [Текст] / В. В. Рубан // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 54–58.

Рубан, В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV – III вв. до н.э. [Текст] / В. В. Рубан // Вес. древ. истор. – 1985. – № 1. – С. 26–46.

Рубан, В. В. Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бутского лимана [Текст] / В. В. Рубан, В. Н. Урсалов // Вес. древ. истор. – 1978. – № 3. – С. 82–87.

Рубан, В. В. История денежного обращения на сельской территории Борисфенды и Ольвии догетского времени [Текст] / В. В. Рубан, В. Н. Урсалов // Вес. древ. истор. – 1986. – № 4. – С. 31–53.

Русяева, А. С. Культурні предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань [Текст] / А. С. Русяева // Археологія. – 1971. – Вип. 2. – С. 22–29.

Русяева, А. С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье [Текст] / А. С. Русяева // Скифский мир. К.: Наукова думка, 1975. – С. 174–185.

Русяева, А. С. Милет – Дидими – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья [Текст] / А. С. Русяева // Вес. древ. истор. – 1986. – № 2. – С. 25–64.

Русяева, А. С. Культура. Искусство. Религия [Текст] / А. С. Русяева // Археологія Української ССР: В 3 т. – Т. 2. – Киев, 1986. – С. 504–560.

Русяева, А. С. Религия и культура античной Ольвии [Текст] / А. С. Русяева. – К., 1992. – 254 с.

Русяева, А. С. Курганы Ольвии как символ ее славы и сакральной охраны [Текст] / А. С. Русяева // АВ. – № 7. – СПб., 2000. – С. 106–112.

Русяева, А. С. Графіті на античних чорнолакових кіліках з Ольвії [Текст] / А. С. Русяева, І. О. Костюк // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 51–61.

Симошенко, А. В. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. [Текст] / А. В. Симошенко, Б. И. Лобай. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.

Снытко, И. А. К вопросу об интерпретации зольников античных поселений Нижнего Побужья [Текст] / И. А. Снытко // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. докл. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР. – М., 1988. – С. 67.

Снытко, И. А. Исследования некрополя античного времени в у-ще Сиверсов Маяк [Текст] / И. А. Снытко // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тез. докл. юбил. конф. – Ч. 2. – Херсон, 1990. – С. 72–73.

Снытко, И. А. Покровительное граффити с поселения античного времени Сиверсов Маяк на Бутском лимане [Текст] / И. А. Снытко // Вес. древ. истор. – 1991. – № 4. – С. 66–70.

Снытко, И. А. Исследования поселения античного времени Сиверсов Маяк-1 на Бугском лимане [Текст] / И. А. Снытко // Межполюсные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху: Материалы международной конференции в Херсонском заповеднике. – Севастополь, 1992. – С. 42–44.

Снытко, И. А. К вопросу о духовной культуре жителей поселения Сиверсов Маяк-1 в IV – III вв. до н. э. [Текст] / И. А. Снытко // Древнейшие общины земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э. – Тирасполь, 1994. – С. 213–214.

Снытко, И. А. Граффити из античного поселения Сиверсов Маяк-1 на Бугском лимане [Текст] / И. А. Снытко // Ольвия-2000: Тез. докл. международной конф., посвященной археологическому открытию Ольвии. – Николаев, 1994-а. – С. 124–127.

Снытко, И. А. Исследования поселения Чертоватое-1 на Бугском лимане [Текст] / И. А. Снытко // КСООА. – Одесса, 1994-б. – С. 152–156.

Снытко, И. А. Исследования поселения Сиверсов Маяк-1 на Бугском лимане (краткая информация о раскопках) [Текст] / И. А. Снытко // Античные полисы и местное население Причерноморья: Материалы международной научной конференции «Межполюсные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика. Политика. Культура». – Севастополь, 1995. – С. 146–150.

Снытко, И. А. К вопросу о причинах прекращения жизни на хоре Ольвии во второй половине III в. до н. э. [Текст] / И. А. Снытко // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. – Одесса, 1997. – С. 244–248.

Снытко, И. А. О памятниках хоры Ольвии позднеэллинистического времени (к вопросу проблемы кризиса полиса) [Текст] / И. А. Снытко // ХАМ. – Севастополь, 1997-а. – С. 110–112.

Снытко, И. А. К вопросу о духовной культуре жителей поселения Сиверсов Маяк-1 в IV – III вв. до н. э. [Текст] / И. А. Снытко // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: Проблеми національного, політичного, соціального, економічного, етнічного, правового, релігійного та культурного розвитку. – Ч. 1. – Миколаїв: Оdesa, 1999. – С. 33–37.

Снытко, И. А. Реконструкция хоры Ольвии рубежа V – IV вв. до н. э. Политический, социально-экономический, демографический и социальный аспекты [Текст] / И. А. Снытко // Актуальні проблеми історії та культури України. – Миколаїв: Оdesa, 2000. – С. 49–60.

Снытко, И. А. Культ Аполлона на древнегреческих поселениях Нижнего Побужья и некоторые аспекты культурно-исторического развития региона в античную эпоху [Текст] / И. А. Снытко // ССПК. – Т. XV. – Запорожье, 2009. – С. 183–188.

Снытко, І. О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV – III ст. до н. е. [Текст] / І. О. Снитко // Археологія. – 2009-а. – № 3. – С. 25–34.

Снытко, И. А. О культуре Ахилла в Нижнем Побужье в античную эпоху [Текст] / И. А. Снытко // БФ. – Искусство на периферии античного мира. – СПб.: Нестор-История, 2009-б. – С. 365–371.

Снытко, І. О. Підмурганні поховання некрополів хори Ольвії VI – V ст. до н. е. [Текст] / І. О. Снитко // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 11–22.

Снытко, И. А. Проблемы реконструкции хоры Ольвии рубежа V – IV вв. до н. э. [Текст] / И. А. Снытко // БФ. Население, языки, контакты. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011-а. – С. 464–471.

Снытко, И. А. Новая древнегреческая надпись с левобережья Бугского лимана [Текст] / И. А. Снытко // ВЭ. – Вып. V. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2011-б. – С. 180–191.

Снытко, И. А. Исследования и раскопки в Николаевской области [Текст] / И. А. Снытко, В. И. Никитин // АО. – 1983. – М.: Наука, 1985. – С. 356–357.

Снытко, И. А. О культе Аполлона на хоре Ольвии [Текст] / И. А. Снытко, Н. И. Николаев // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. – Харьков: ООО «НТМТ», 2008. – С. 44.

Снытко, И. А. О культе героев в Нижнем Побужье в античную эпоху [Текст] / И. А. Снытко, Е. В. Снытко, Н. И. Николаев // РА. – Vol. VI. – 2. – Chishinau, 2010. – С. 114–119.

Соколов, Г. И. Склеп у пос. Приморский на Тамани [Текст] / Г. И. Соколов // Методика археологических исследований и раскопки археологических памятников. – КСИА. – Вып. 148. – М.: Наука, 1977. – С. 63–68.

Соловьев, С. Л. Строительные комплексы архаической Березани (анализ архитектурно-строительных традиций) [Текст]: Автореф. дисс. канд. ист. наук / С. Л. Соловьев. – Л., 1989. – 18 с.

Соловьев, С. Л. Формирование городской и полисной структуры Березанского поселения [Текст] / С. Л. Соловьев // ПАВ. – Вып. 3. – СПб., 1993. – С. 39–43.

Соловьев, С. Л. Периодизация жилого строительства античной Березани [Текст] / С. Л. Соловьев // АВ. – Вып. 4. – СПб., 1995. – С. 153–163.

Соловьев, С. Л. Березанское поселение и Северо-Западный Крым [Текст] // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тез. докл. VIII международной науч. конф. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского государственного педагогического университета, 1997. – С. 31–32.

Соловьев, С. Л. Архаическая Березань: (историко-археологический очерк) [Текст] / С. Л. Соловьев // АВ. – Вып. 7. – СПб., 2000. – С. 291–308.

Соловьев, С. Л. Из истории полисов Нижнего Побужья: Борисфен и Ольвия [Текст] / С. Л. Соловьев // Античное Причерноморье. – СПб., 2000-а. – С. 94–111.

Тошев, Г. Н. Крым в эпоху бронзы [Текст] / Г. Н. Тошев. – Запорожье: Изд-во ЗНУ, 2007. – 304 с.

Фабрициус, И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – Вып. I [Текст] / И. В. Фабрициус. – К.: Изд-во АН Украинской ССР, 1951. – 131 с.

Черных, Е. Н. Радиоуглеродная хронология катакомбной культурно-исторической общины (средний бронзовый век) [Текст] / Е. Н. Черных, Л. Б. Орловская // РА. – 2004. – № 2. – С. 15–29.

Чмыхов, Н. А. Об истоках курганного погребального обряда греков Северного Причерноморья [Текст] / Н. А. Чмыхов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1989. – С. 169–171.

Шапошникова, О. Г. Ямная культурно-историческая общность [Текст] / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко. – САИ. – Вып. 1–3. – К., 1986.

Штитильман, Ф. М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII – II вв. до н. э. [Текст] / Ф. М. Штитильман // Автореферат дисс. канд. ист. наук. – М.: Ин-т истории материальной культуры АН СССР, 1952. – 22 с.

Щепинский, А. А. Культуры энеолита и бронзы в Крыму [Текст] / А. А. Щепинский // СА. – 1966. – № 2. – С. 10–23.

Яйленко, В. П. Греческая колонизация VII – III вв. до н. э. [Текст] / В. П. Яйленко. – М.: Наука, 1982. – 312 с.

Яйленко, В. П. Архаическая Греция [Текст] / В. П. Яйленко / АГ. – Т. 1. – Гл. 3. – М.: Наука, 1983. – С. 128–193.

Яценко, С.М. Про стан збереження пам'яток археології на Миколаївщині та основні проблеми їх охорони [Текст] / С.М. Яценко, І.О. Снитко, О.Г. Лобко // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура». Нови дослідження. – Миколаїв: Возможности Киммерии, 2010. – С. 97–100.

Bujalskich, A., Bujalskich, S. I siti di Olbia e della sua chora nel periodo della colonizzazione Greca // Problemi della chora coloniale dall Occidente al Mar Nero. – Atti Taranto 40. – Taranto. – 2001. – P. 667–682.

Ehrhardt, N. Milet et seine Kolonien. – Frankfurt am Mein: Lang. – Bern. – N. York. – 1983.

Gruppe, O. Griechische Mythologie und Religiongeschichte. – Bd. 2. – Munchen. – 1906. – S. 1233. – Anm. – 6.

Flaceliere, R. Notes de chronologie delphique // BSH. – 1928. – P. 189–190.

Jefremow, N. Die Amphorenstempel des hellenistischen Knidos. – München: tuduv-Vert-Ges. – 1995. – 251 S.

Jefremow, N., Snytko, I. Altgriechische Keramikstempel von den Ausgrabungen in der Wasserscheide Siversov Majak bei Olbia // MBAH. – Bd. XXIII. – H. 2. – Münster: Scripta Mercaturae Verlag. – 2004. – S. 1–46 (sonderdruck).

Kaiser, E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut // Archeologie in Eurasien. – Bd. 14. – Mainz am Rhein. – 2003. – 425 S.

Kaiser, E., Plesivenko, F.G. Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dneprgebiet // EA (Eurasia Antiqua). Zeitschrift für archeologie Eurasiens. Mainz am Rhein, 2000. S. 125–208.

Kurtz, D. C., Boardman, J. Greek burial customs. – London and Southampton: Thames and Hudson. – 1971. – 384 P.

Vinogradov, J. G. Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer // Xenia. – 1981. Heft. 1. – 47 S.

Lazzarini, M. L. Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica // Atti della Academia Nazionale dei Lincei. Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche. – Roma – 1976.

Lawis, D. M. The Athenian rations centesimarum // Probl'emes de la terre en Gr'eece ancienne. – Paris. – 1973. – P. 187–212.

Lifshitz, B. Le culte d'Apollon Delphinios a' Olbia // Hermes. – 1966.

Lungu, V. Greek – Ionien Necropoleis in the Black Sea area: Cremation and Colonisation // Archaic Greek Culture: History, Archeology, Art and Museology. – BAR International Series. – 1350. – Oxford: Edited by Foxit Reader Copyright (C) by Foxit Software Company, 2005–2007 For Evaluation Only. – 2010. – P. 51–58.

Papanova, V. The opotheosis of dead (based of article «The Olbio Pontica Necropolis») // Practiques funeraires dans l' Europe des XIII – IV s. av. J. – C.: Actes du III Colloque International d. Archeologie Funeraire. – Tulcea. 2000. – № 2. – P. 123–131.

Samuel, A. Greek and Roman Chronology. – München. – 1972.

Snytko, I. Greek burial customs in Olbian Chora (6-th-5-th centuries B.C.) // The Thracian World at the crossroads of civilizations. – The 7-th international congress of Tracology. – May 20–26. – 1996. Constanta – Mangalia – Tulcea. Romania. – Bucharest: The Romanian Institute of Thracology. – 1996. – P. 408–409.

Solovyov, S. L. Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea // Colloquia Pontica-4. – Leiden. – 1999. – 148 P.

Solovyov, S. L. On the History of the Citi-States in the Lower Bug Area: Borysthènes and Olbia // J. Boardman et al. (Ed.). Pontic Antiquities in the State Hermitage Museum. – Colloquia Pontica – 7. – Leiden. – 2001. – P. 113–125.

Wasowicz, A. Olbia pontique et son territoire. – Paris. – 1975. – 251 P.

Сокращения

АВ	Археологические вести
АГ	Античная Греция
АО	Археологические открытия
АИУ	Археологические исследования на Украине
АП УРСР	Археологічні пам'ятки Української РСР
БФ	Боспорский феномен
ВДИ	Вестник древней истории
ВЭ	Вопросы эпиграфики
ЗНУ	Запорожский национальный университет
ИА НАНУ	Институт археологии Национальной Академии наук Украины
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСОАО	Краткие сообщения Одесского археологического общества
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
ПАВ	Петербургский археологический вестник
ПИО	Проблемы исследования Ольвии
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
ССПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
НО	Надписи Ольвии
ХАМ	Херсонес в античном мире
ХКААМ	Художественная культура и археология античного мира
Bull. ep.	Bulletin epigraphique
BSH	Bulletin de correspondance hellenique
CID	Corpus des Inscriptions de Delphes
CIG	Corpus inscriptionum Graecarum
Did.	Mc Cabe, Donald F. Didyma Inscriptions. – Berlin, 1958.
IG	Inscriptiones Graecae
IOSPE	Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropoli, 1916.
МВАН	Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte
Milet	Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899.
FD	Fouilles Delphes
RA	Revista Arheologica
Syll.	Sylloge Inscriptionum Graecarum/Ed. W. Dittenberger

Выдающийся николаевский археолог **В. Н. Ключенцев**. Житель Богоявленска. Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник Института археологии НАНУ. Сотрудник Николаевской комплексной экспедиции Института археологии НАНУ, где постоянно исполнял функции начальника отдельного отряда. С 1989 г. – заместитель начальника экспедиции. Автор множества научных статей и публикаций. Сфера научных интересов – памятники эпохи бронзы Побужья и Помигулья. Исследовал огромное число поселений, стоянок, курганных и бескурганных могильников на территории Николаевщины. Им открыто подавляющее большинство археологических памятников Богоявленска и его окрестностей. Прекрасный ученый и душевный человек, который умел увлечь молодежь и привить ей интерес и любовь к археологии. Огромное внимание уделял охране памятников археологии на Николаевщине и их научной паспортизации

Выдающийся николаевский археолог **В. Н. Фоменко**. Начальник Николаевской комплексной экспедиции Института археологии НАНУ. В 1970–80 гг., совместно с В. Н. Ключенцевым проводил исследования памятников археологии в окрестностях Богоявленска. Автор ряда книг, научных статей и публикаций. Сфера научных интересов – памятники археологии эпохи неолита – бронзового века

Известный николаевский археолог **В. Ф. Елисеев**, старший лаборант Института археологии НАНУ, сотрудник Николаевской комплексной экспедиции Института археологии НАНУ. Сотрудник В. Н. Ключенцева по исследованию памятников археологии в окрестностях Богоявленска. Автор ряда научных статей и публикаций. Сфера научных интересов – поселения сабашиновской культуры эпохи поздней бронзы

С. Б. Буйских (слева) и **И. А. Снытко** (фото А. Афанасьева). С. Б. Буйских – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАНУ. Выдающийся украинский ученый-археолог, специалист в области изучения Ольвии и памятников ее сельской округи, известный на Украине и далеко за ее пределами. Автор множества научных статей, публикаций и книг, изданных в Украине и других государствах Европы. Великолепный и самобытный поэт, автор цикла стихотворений и баллад, посвященных древней Ольвии. Автор и исполнитель экспедиционных песен, которые вошли в неизменный репертуар археологических экспедиций на всем постсоветском пространстве. В 1994 г. в Николаеве был издан сборник поэтических произведений С. Б. Буйских «Пыль золотая». При непосредственном руководстве и личном участии С. Б. Буйских составлен первый точный топографический план городища Сиверсов Маяк–1 и уточнена периодизация памятника национального значения

И. А. Снытко и **В. И. Наумов** (справа). В. И. Наумов – николаевский археолог, специалист в области античной нумизматики. С 1988 г., будучи научным сотрудником сектора археологии отдела охраны памятников Николаевского краеведческого музея, принимал активное участие в исследовании поселения Сиверсов Маяк–1

В. Б. Гребеников (фото А. Афанасьева). Известный николаевский археолог. Научный сотрудник Государственной инспекции по охране памятников культуры в Николаевской области. Сфера научных интересов – памятники черняховской культуры на Николаевщине. Автор ряда книг, научно-методических изданий, научных и научно-популярных статей, публикаций и заметок. Принимал активное участие в раскопках поселения-городища Сиверсов Маяк-1, являясь в тот период заведующим сектором археологии отдела охраны памятников при Николаевском краеведческом музее. В настоящее время занимается изданием справочников-каталогов памятников археологии Николаевской области, принимая участие и в их инвентаризации совместно с другими сотрудниками инспекции

А. С. Островерхов. Выходец из Николаева (микрорайон Варваровка). Старший научный сотрудник Одесского археологического музея НАНУ. Выдающийся украинский ученый-археолог. Ведущий специалист Украины и зарубежья в области изучения ремесел эпохи раннего железного века. Автор множества научных и научно-популярных книг, научных статей, публикаций и заметок, изданных в Украине и за ее пределами. Опубликовал ряд предметов старины, найденных в Нижнем Побужье, в том числе и в окрестностях Богоявленска. На очереди – анализ изделий из металла из раскопок поселения-городища Сиверсов Маяк-1, а также издание книги о древней лодии Днепробугского лимана и Черноморского побережья у Ольвии и Березани в античный период

Курган эпохи энеолита – бронзы. Фото А. Г. Лобко

Граффити на стенке херсонесской амфоры, найденное В. И. Никитиным в окрестностях с. Лиманы

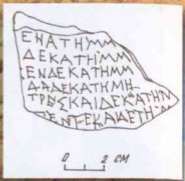

Рисунок надписи из окрестностей с. Лиманы

Ольвийский лапидарный документ, в котором идет речь о том, что Посидей, сын Дионисия, посвятил ремонт или строительство крепостной стены (?) Деметре, Коре и Плутону для блага полиса.
Фото Н. И. Николаева

Граффити на фрагменте синопской черепицы из раскопок поселения Сиверсов Маяк-1 с именем Марона. Фото публикуется впервые

Ольвийский «асс» с изображением богини Афины на аверсе

Литые ольвийские бронзовые монеты – ассы – с изображением Афины, Медузы Горгоны и Деметры

Золотая фибула племен черняховской культуры – по Б.В. Магомедову

Клад ольвийских ассов из с. Мешково-Погорелово

Карта распространения черняховской культуры в Северном Причерноморье – по Б. В. Магомедову

Римские денарии

Свинцовый вотив с изображением Геракла на колеснице. Фото Е. Ю. Курганской

Свинцовый вотив с изображением колесницы – биги.
Рисунок В. В. Рубана

Свинцовый вотив Геракла во фригийском колпаке и с рогом изобилия – по Н. И. Николаеву

Поселение-городище Сиверсов Маяк-1. Вид с юго-востока. Фото А. Г. Лобко

Некрополь поселения-городища Сиверсов Маяк-1. Вид с востока. Фото А. Г. Лобко

Поселение-городище Сиверсов Маяк-1. Вид с северо-запада. Фото А. Г. Лобко

Современный вид Ольвии с севера. Фото В. Бахтова

Могильный комплекс – курган и вход в подкурганый склеп Еврисивия и Ареты. Некрополь Ольвия.
Фото В. Бахтова

Каменная крепида «Зевсова» кургана. Ольвия. Фото В. Бахтова

Вид Ольвийского теменоса – священного участка. На переднем плане – фундамент храма Зевса. На дальнем плане – главный алтарь и фундамент храма Аполлона Дельфиния. Фото В. Бахтова

Главный крестообразный алтарь Ольвийского теменоса. Фото В. Бахтова

Склеп Еврисивия и Ареты. Некрополь Ольвии. Фото В. Бахтова

Городище Мыс. Березанско-Сосицкий лиман. Вид с северо-востока. Фото А. Г. Лобко

Реконструкция теменоса Аполлона Дельфиния в Ольвии. Рисунок С. Д. Крыжицкого

Козырское городище. Правый берег Бугского лимана. Вид с севера. Фото В. Бахтова

Реконструкция скифского воина из захоронения в кургане у с. Новорозановка Новобугского района

Золотые нашивные бляшки из скифского погребения у с. Солдатское Вознесенского района

Днепровское городище. Днепро-Бугский лиман. Вид с северо-запада. Фото А. Г. Лобко

Гончарная посуда черняховской культуры в фондах Николаевского краеведческого музея.
Фото Е. Ю. Курганской

Бронзовые ольвийские монеты – «борисфены»

Скифские стелы из Николаевщины.
По: (Козак, Крыжицкий, Мурзин, 2002)

Серебряный ольвийский статер Эминака

КАСЬЯНОВСЬКИЙ

Валентин Олександрович

Корабельний район міста Миколаєва займає територію, що має давню, самобутню й яскраву історію, яка, на жаль, майже не відображена в краєзнавчій літературі.

Тому все, що ви прочитаєте далі, є плід понад 40-річної праці Касьяновського Валентина Олександровича в різних архівах СРСР, спілкування зі старожилами, пошуку і збору документів, фотографій, листування з земляками, що долею розкидані по всьому світу.

Краєзнавець, дослідник рідного краю, відома й шанована людина в Корабельному районі й Миколаєві. Народився в 1928 році в селищі Богоявленське Миколаївського району Миколаївської області. У 1949 р. закінчив Жовтневу середню школу № 1 і вступив на геолого-географічний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Був активістом громадського життя університету, комсоргом курсу, художником і редактором факультетської газети. Після закінчення університету направлений Міністерством шляхів сполучення СРСР на роботу в залізничну школу станції Знамянка Кіровоградської області, де працював учителем. З 1956 року працював викладачем і вихователем в Миколаївській обласній школі-інтернаті № 1, в ПТУ № 1, СШ № 5 м. Жовтневе. У лютому 1960-го вступив до лав Комуністичної партії. З 1961 р. по 1963 р. працював завідуючим кабінетом політичної просвіти Жовтневого РК КПУ, з 1965 р. – завідуючим відділом пропаганди та агітації РК КПУ. Очолював районну комісію з підготовки до видання тому «Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область».

З 1970-го – організатор позакласної роботи та вчитель географії СШ № 43 м. Миколаєва, де ним створено музей героїв-ольшанців. У 1988 році вийшов на пенсію, але не полишив пошуково-дослідницьку та краєзнавчу діяльність.

Валентин Олександрович нагороджений численними грамотами та подяками за плідну працю з вивчення і популяризації історії рідного краю. У 1959 р. Радою Міністрів СРСР Валентину Олександровичу оголошено подяку за успішне проведення Всесоюзного перепису населення. 1972 рік – грамота обкому КП України Миколаївської області за написання розділів про населені пункти Жовтневого району до енциклопедії «Історія міст і сіл. Миколаївська область». 1985 рік – грамота Академії наук УРСР за активну участь у республіканському громадському огляді пам'яток і пам'ятних місць України.

Мені пощастило працювати з цією світлою, натхненною людиною, яку ніколи не полишали ентузіазм, допитливість, любов до життя і людей. І разом з тим – скромність, гідність, ненав'язливість і надзвичайні принциповість і порядність. Я ніколи не забуду свій перший візит до Валентина Олександровича

в 1992 році, де я побачила ці валізи, коробки, шафи, врешті кімнату, заповнену безцінним скарбом, свідченнями про наше незнане і неопубліковане минуле; наші спільні походи до обласної бібліотеки ім. О. Гмирьова; роботу в обласному архіві, де з легкої руки Валентина Олександровича мене тепло приймали. Як він радів, коли зустрічав щиро зацікавленість його краєзнавчою діяльністю при проведенні зустрічей, екскурсій! Наша спільна праця дала можливість започаткувати 4 жовтня 2008 року роботу краєзнавчо-інформаційного центру «Край» при бібліотеці-філії № 18. На урочистому відкритті центру всі дякували невтомному досліднику рідного краю. Більшість присутніх на відкритті місцевих жителів об'єдналися в громадську організацію «Спадщина», що сьогодні успішно працює у справі відродження Богоявленського парку. Очолює організацію учениця Валентина Олександровича – Ірина Купрієвич.

У 2007 році Валентин Олександрович передав у Державний архів Миколаївської області документи особового фонду, напрацьовані копійкою працею в державних архівах СРСР. Зауважте, що його краєзнавчий спадок – це тисячі сторінок, переписаних ним від руки архівних документів з посиланнями на місцезнаходження оригіналів, свідчення старожилів, листування з державними установами та земляками, долею розкиданими по всьому світу.

18 травня 2009 року Валентин Олександрович Касьяновський завершив своє земне життя, не встигши втілити свою мрію про опублікування історії Богоявленська окремим виданням. Прощання з ним було багатолюдне, тихе й урочисте. Серед присутніх були останні представники справжньої інтелігенції Богоявленська – Жовтневого, друзі, соратники Валентина Олександровича, такі ж, про яких з пафосом і захопленням і разом з тим щиро говориться в нарисі. Читаючи його, будь ласка, пам'ятайте, що покоління, до якого належить автор, майже на одному ентузіазмі відродило наш район, відбудувало й забезпечило його розквіт. А відходить у вічність, не залишаючи в спадок нащадкам нічого, крім найціннішого: духовність, історію, добру пам'ять і любов до рідного краю.

Ольга Ясько,
керівник краєзнавчого центру «Край».

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Найбільший населений пункт Корабельного району – Жовтневе – за свою досить давню історію мав такі назви: Віноградна Криця (до кінця 14 ст.), Вітовка (до 1789 р.), Богоявленськ (до 1937 р.), с. Октябрьське (до 1961), м. Жовтневе (до 1973 р.). Разом з Жовтневим до складу Корабельного району міста Миколаєва ввійшли селища Балабанівка, Кульбакіне, Широка Балка.

Усі населені пункти Корабельного району розташовані на лівому березі Бузького лиману та становлять південну частину м. Миколаєва. Район знаходиться в 70 км від Чорного моря.

Дослідники історії нашого краю неодноразово науково підтверджували існування з найдавніших часів поселень людей на території, що входить нині географічно в межі Корабельного району міста Миколаєва.

Всюди на теренах нашого краю височать прадавні кургани – родові могильники численних кочових народів-племен, що мандрували тут в епоху бронзи та раннього заліза (9–2 тис. до Р.Х.)

В 7–5 ст. до Р.Х. в Північному Причорномор'ї знаходилась скіфська держава, зруйнована готами в 3 ст. н.е.

А на берегах лиману археологами відкрито низку так званих стійбищ-літовок – тимчасових таборів для випасу худоби, характерних як для кіммерійців, так і для скіфів, що теж залишили після себе мовчазні степові кургани – «піраміди українських степів».

Пізніше край став заселятися в античні часи (4–3 ст. до Р.Х.) стародавніми греками. Їх поселення відомі біля Сіверсового маяка та селах Лупаревого і Лимани. На території сучасного Корабельного району, біля Сіверсового маяка

вченими-археологами неодноразово були знайдені матеріальні свідчення про розташування на цих землях давньогрецьких поселень у 4–2 ст. до н. е. Це – «...червоно-фігурні посудини, грубі жовті амфори з двоствольними ручками, уламок каліттера та фрагменти чорно- та червоно-лакових посудин з клеймами...»

(И. В. Фабрициус. «Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР»).

В 3–4 ст. простежуються сліди перебування тут ранніх слов'ян.

В 6 ст. н. е. тут проживали анти – слов'янські племена.

В 9–10 ст. територія між Дніпром та Бугом належала Київській Русі за часів князівства київських князів Олега та Ігоря, про що свідчать торгові договори з греками 911 року Олега та 945 – Ігоря. Київська Русь у ті часи стояла міцною ногою на Чорноморському узбережжі на захід від Дніпра. А Чорне море, за свідченням арабських письменників, зокрема Хордаты Бега, наприкінці 9 та на початку 10 ст. називалось Руським морем.

Перші друковані свідчення про Вітовку сповіщають:

«...В 1233 и в 1236 гг. Мунгальские татары под предводительством разных сыновей Чингис Хана наводнили все нынешнее Катеринославское Наместничество и Очаковскую землю, разорили славный девичий монастырь в Витовке над Бугом... С того времени Очаковская земля оставалась беспрестанно то во владении сих татар, то поляков и литовцев, которых Великий князь Владислав отнял у татар и всю над Бугом лежащую страну...»

...наследники сего Владислава в сей стране даже столицу свою имели, и остатки пространного сада, равно как и искусные на песчаном местоположении водоводы близ Витовки напоминают еще о пребывании здесь Великих князей литовских Витолда или Александра, и Богдана Свентригелла», – так писав полковник Херсонського гренадерського полку А. К. Мейер в «Повествовательном землемерном и естественном описании Очаковской земли».

Довгий час степова полоса Причорномор'я залишалася майже незаселеною, татаро-монгольські кочів'я були нечисленні та з'являлися тут епізодично, тому в гирлі Бугу знову і знову відроджувалась з руїн Вінорадна Криця.

В кінці 14 ст. литовський князь Ольгерд розбив татарських ханів, одна частина яких осіла в Добруджі (румунське узбережжя Чорного моря), друга частина – в Криму, а залишки підкорились Литві. Литовські князі розширили свої володіння аж до Чорного моря, до Вінорадної Криці.

Князь Вітовт (1350–1430 рр.) побудував ряд укріплень на Південному Бузі та Дашів (Очаків) на березі Чорного моря, заснував митницю для торгівлі з татаро-монголами. Вінорадна Криця була названа Вітовкою та стала форпостом литовських князів в Північному Причорномор'ї. Архівні документи свідчать, що Вітовт подарував землі поблизу Вітовки Григорію Самбору.

Наприкінці 15 сторіччя землі Північного Причорномор'я, в т.ч. і Вітовка, були захоплені військами кримського хана Манглі-Гірея – васала турецького султана. Вони перейменували Дашів у Кара-Кермен (Чорна фортеця) в 1492 році. На картах тих часів на місці нашого населеного пункту теж турецька назва Вітольд Гаммані (Вітольдові Бані).

Після кримсько-ханської навали жителі Вітовки продовжували займатися рибальством, землеробством, добувати сіль у затоці та платити данину кримському хану.

В ті часи в Бузькому лимані водилося понад 200 видів риб, зокрема цінних, як севрюга, білуга, осетер, вирезуб, сом, чехоня, шамає, окунь, лящ, судак, оселедець, вугор, глоса, тараня, рибець, кефаль, різновиди бичків та ін. види риб. Білий рак, що водився в наших водах, внесений до Червоної книги, зник уже напередодні Другої світової війни.

Татари та турки зупинялися вздовж берегів Чорного моря, лиманів та рік, а в степові простори вони здійснювали тільки окремі набіги влітку та восени. Грабували населення, забирали все краще: коней, хліб, різне знаряддя, захоплювали в полон юнаків, дівчат та продавали в рабство на невільницьких ринках у Криму.

Про те, що турки та татари не панували повністю на територіях Північного Причорномор'я, свідчать пам'ятки запорожців на Південному Бугу, Інгулі – Інгульська, Кисляківська, Бугогардівська, Прогнойська паланки.

В 16–18 ст. в Запорозькому війську щорічно 1 січня збиралась козацька Рада, на якій річки Північного Причорномор'я – Дніпро, Південний Буг та їх притоки – розподілялися серед 38 куренів коша за жеребом. *«...И какая река какому куреню по жребию досталась, то на ней того куреня козаки должны ловить рыбу целый год, не трогая других рек...»* (за Яворницьким).

В 17 сторіччі значна частина України потрапила в залежність від Польщі. В 1620 році польський король Сигізмунд III (1566–1632 рр.) запросив французького інженера Гільома Левасера де Боплана нанести на карту захоплені землі та фортеці. На цій карті Вітовка іменується Вінорадною Крицею.

У серпні 1654 року полковник Іван Дмитрович Сірко, кошовий отаман Запорозької Січі, вийшовши на човнах-галерах з великим військом із Січі, проплив униз по Дніпру, завернув у Бузький лиман та вгору по Бугу до Умані, де громив польське військо та захопив велику кількість міст і населених пунктів.

В 1709 році через Вітовку тікали після поразки під Полтавою залишки війська шведського короля Карла XII з козаками Івана Мазепи, полковниками Костем Гордієнком, Пилипом Орликом та графом Понятовським.

На Руській косі, біля нашвидкуруч зробленого укріплення, відбувся їх останній бій з російськими військами, що наздогнали втікачів, під командуванням генерал-майора Яковлева. В цій битві загинуло майже 900 шведів, а козаки, які не потрапили на турецький корабель, що вивіз на турецьку територію шведського короля та гетьмана Мазепу, знаючи добре тутешні степи, поховалися в чагарниках та очеретах (нині район шламового поля МГЗ). Довго ще знаходились залишки військового реду на місці останнього бою воїнів трьох народів: Росії, України, Швеції, кожен поліг, служачи своїй Вітчизні.

В 1737 році через Вітовку переправлялися російські війська під командуванням генерал-фельдмаршала графа Б. Х. Мініха, спільно з Запорозькими, Донськими, Чугуївськими козацькими полками для штурму турецької фортеці Очаків, яку було взято 2 червня 1737 року.

За умовами Болградського мирного договору 1739 року, Вітовка та територія на північ і схід від неї опиняються під Туреччиною.

Але контроль, полювання та риболовлю тут продовжували тримати запорозькі козаки, ведучи поодинокі бійки з татарами. Про що свідчить в АKNЗС, в 2-му т., на с. 531–532: *«февраля 2 д. 750 году казаков куреня Дядковского Гаврила Ковалева, Каневского – Василя Ситника, а Полтавського – Івана Гаркушу, да Герклеевского – Яцка Попругу и Василя Кияницю, которіє двома вози и трема лошадами борошна, инструмента ковальские и деньги везли, напав на них ногойские татаре их самих порезали и на косе боговой прозиваемой Витовце, всех вкупу связавши в Богъ-реку утопили»* (за О. Ф. Ковальновою). Окрім Бугогартівської та Інгульської запорозьких паланок існували пікети та зимівники: на Інгулі – 17, на Бузі – 7.

Тільки в 1771 році з серпня по жовтень запорозькими козаками було піймано величезну кількість риби на Південному Бузі, десяту частину якої в кількості 4380 штук вирезуба (довжиною до 75 см, вагою 6 кг) найкрупнішого було відправлено козацькій старшині, а польським торговцям було продано понад 3000 штук по 9 копійок за штуку. Мешканці Вітовки також, як і раніше, займались рибальством, землеробством, тваринництвом. Залишки продавали теж польським торговцям.

В 1773 році у Вітовці діяла православна церква Богоявлення Господня, заснована невідомо коли, але є версії, що це була одна з перших православних церков у нашому південному краї, адже дівочий православний монастир був уже розорений в 1232 році, потім відбудований, а в 1236 році знову зруйнований татарами. Церква ця, вірогідніше за все, була дерев'яною. Вона не вціліла і була в 1791 році відбудована заново. Церков-

на метрична книга за 1773 рік свідчить, що в той час у Вітовці мешкали росіяни та українці.

Внаслідок перемоги в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., за умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору, Османська імперія признала незалежність Кримського ханства та відкриття Чорного моря для російського торговельного мореплавства, приєднання до Росії Азова, Керчі та земель частини Північного Причорномор'я між Дніпром та Південним Бугом, котрими князь Потьомкін з благословення Катерини II наділяв офіцерів російської армії, чиновників, українських та російських поміщиків.

Село Вітовка дісталось капітану Філіпу Демському, де він одержав у власність 3 000 десятин, побудував 26 будинків для 37 сімей, переселених ним у Вітовку. Він володів цими землями до 1787 року. Потім за наказом генерал-губернатора Новоросійського краю Г.О. Потьомкіна Вітовка була відібрана в казенне відомство. І в зв'язку з військовими діями стала Адміралтейським військовим поселенням.

У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Вітовка стає одночасно і штабом, і місцем дислокації російських військ, а також самих Потьомкіна Г.О., Кутузова М.І. та Фалєєва М.Л. В цей час, а згодом і після, в Вітовці побувало багато видатних та історично відомих особистостей, військових, інженерів, гідрографів, лоцманів, архітекторів та будівничих.

В архівах залишилась велика кількість ордерів (листів-наказів) Потьомкіна, адресованих у Вітовку, а потім в Богоявленськ і звідти. Зокрема, в ордерах Фалєєву Потьомкін писав про необхідність постійної присутності Фалєєва у Вітовці, куди прибувають гармати з Брянська і Києва, та необхідність великого будівництва приміщень для прибуваючих з Петербурга викладачів та учнів для навчання навігації.

У 1785 році у Вітовці стояли частини Бузького єгерського корпусу, який сформував і очолив тоді ше генерал-майор М.І. Кутузов. Це військове формування складалося головним чином з 24 000 казенних селян-кріпаків, переселених

з Центральної Росії та Північної України в Новоросійський край, головною його функцією була прикордонна – захист російсько-турецького кордону від Ольвіополя (Первомайська) до Дніпро-Бузького лиману.

З початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. на кордон були перекинуті великі військові формування кінноти, піхоти та артилерії.

У вересні 1787 року, коли під загрозою були Кінбурн та Херсон, М.І. Кутузов з трьома егерськими батальйонами і двома легкокінними полками за наказом Потьомкіна прибув до гирла Бугу в розпорядження О.В. Суворова. Після розгрому Суворовим турецького десанту на Кінбурнській косі Кутузов знову повернувся на старі позиції.

У травні 1788 року егерські війська на чолі з Кутузовим знову були послані до гирла Бугу для прикриття Херсона. 25 травня Кутузов сам прибув у Вітовку, шукаючи зручне місце для переправи на правий берег Бугу, а в липні переправилися через Буг з Руської коси на Волоську та з'єдналися з армією Потьомкіна, що взяла в облогу Очаків, де російські війська з суші, а запорозькі козаки на галерах під командуванням отаманів Андрія Головатого та Сидора Білого – з моря брали штурмом бастион турецької фортеці.

В 1784 році у Вітовці розпочалась чума. А в Херсоні в цей час уже боровся з хворобами видатний лікар, перший доктор медичних наук у Росії лікар Д.С. Самойлович. Після того як вимерла ціла сім'я, Потьомкін наказує лікарю Д.С. Самойловичу терміново залишити Херсон та виїхати у Вітовку. Самойлович допоміг поховати померлих, оскільки інші боялися наблизитись до них. Потім організував огляд усіх мешканців, розтлумачив, якими смертельними можуть стати гроші та інші цінні речі померлих у випадку мародерства, організував карантин з постами спостереження, зробив усе, щоб хвороба не розповсюдилась далі. Мешканці були врятовані від цієї страшної хвороби.

Д.С. Самойлович брав участь у бойових діях 1787–1791 рр.

На Кінбурнській косі він врятував життя тяжкопораненому в груди та руку О. В. Суворову, виніс його з поля бою та забезпечив правильне лікування і успішне одужання в похідному лазареті. У рапорті Потьомкіну Суворов так писав про свого лікаря: *«Доктора Самойловича труды и отличные подвиги, испытанные в здешних местах небезизвестны вашей милости... и я в числе оных по справедливости могу отозваться, что его искусством и трудами весьма доволен».*

За клопотанням Суворова лікаря було нагороджено орденом Святого Володимира. В цей час Самойлович звернувся до полководця з проханням одержати у Потьомкіна дозвіл на створення стаціонарного госпіталю поблизу театру воєнних дій, оскільки тривала облога Очакова.

І в травні 1788 року Потьомкін наказує Фалєєву побудувати у Вітовці похідний лазарет. Організацію спочатку похідного, а потім стаціонарного госпіталю він доручає Д. С. Самойловичу, призначивши його на посаду головного лікаря. Вже 16 липня з-під Очакова на 3-х байданах (великі лодки) прибули перші поранені. З 24 липня 1788 року по 1 лютого 1790 року на потреби госпіталю було витрачено 26631 руб. 07 коп. – на той час величезні кошти. Для Богоявленського госпіталю курський купець Павло Переверзєв поставляв різноманітні товари з 1790 по 1792 рр.

В листопаді 1788 році почали будувати кам'яний госпіталь із місцевого каменю, що добували солдати Тамбовського полку. Стіни кляли муляри під керівництвом В. Лазарєва. Також працювали теслі під керівництвом А. Самаріна і столяри під керівництвом Ф. Кононова, штукатуру під керівництвом М. Малигіна. До будівництва були залучені каторжні колодники та полонені турки і шведи.

В новому госпіталі під керівництвом Д. С. Самойловича працювало 11 лікарів та 147 солдат, надісланих із Кінбурна і Херсона. Потім ще прибули лікарі: штаб-лікар Волчанський, майор Висоцький та лікар Орловський. З липня 1788 р. по травень 1790 р. в госпіталі лікувалось 16000 поранених і хворих воїнів російської армії. За цей час 13824 воїнів вилі-

кувалось. В лікуванні широко використовувались цілющі трави, якими рясніли навколишні степи, та знаменита за якістю місцева джерельна вода. На території госпіталю були розташовані пекарня, кухня, льох, аптека. Неподалік знаходилися будинки для медпрацівників. Самойлович ревно слідкував за порядністю підлеглих йому працівників. І саме за крадіжку і недбалість звільнив з посади аптекаря, німця за походженням, що спричинило несправедливі наклепи на самого Самойловича та в подальшому його звільнення з посади головного лікаря з невиплатою заробітної плати за дев'ять місяців.

Влітку 1793 та 1794 рр. Самойлович об'їхав усі міста Причорномор'я, Криму та Молдавії, енергійно вирішуючи питання організації карантинної справи. Результатом багатолітніх спостережень, аналізів, практичної діяльності були його наукові праці. Сам Самойлович став відомим вченим. Його було обрано членом 12 іноземних академій та товариств. Серед них: Паризька хірургічна академія, Паризьке вільне королівське зібрання, Марсельська, Тулузька, Ліонська, Мангеймська академії. В Миколаєві він закінчив свою багаторічну працю «Способ самый удобный как предизбежать язвочумящихся на судне мореходном людей», що була надрукована також у Миколаєві в 1803 році.

Помер Д. С. Самойлович 4 березня 1805 року в Миколаєві та похований на старому міському кладовищі.

Госпіталь в 1817 році переведений з Богоявленська в Миколаїв. Напівзруйновані споруди госпіталю збереглися до нашого часу.

Починаючи з весни 1788 року в Вітовці розпочинається велике казенне будівництво госпіталю, штабу, казарм, палаців Потьомкіна та його племінниці Браницької, лазень, будинків для офіцерів та медичних працівників, флігелів, конюшень, сараїв та ін. Для цього сплавливали ліс по Дніпру до Херсона, а далі – в Вітовку – проводив лоцман. Велика кількість дошок, балок та інших пиломатеріалів надходила від польської торговельної компанії. Головний будівничий М. М. Фалєєв підписував багато контрактів на доставку ламаного та пиля-

ного каменю. Окрім майстрів, солдат, на різноманітних будівництвах Вітовки працювали каторжні колодники, полонені турки та шведи. В цей час за наказом князя в Богоявленськ прибуває знаменитий петербурзький архітектор Іван Старов. Він складає генеральний план забудови Богоявленська і проєктує палаци для Потьомкіна та його наближених, зокрема племінниці Олександри Браницької. Голландський архітектор Вікентій Ванрезант також був активно задіяний в плануванні та розбудові Богоявленська.

В 1789 році Потьомкін перейменовує улюблену ним Вітовку в Богоявленськ. Ордер князя Потьомкіна за № 1065 від 27 серпня 1789 року проголошує: *«Фаберову дачу именовать Спасское, а Витовку – Богоявленское, нововозводимую верфь на Ингуле – город Николаев».*

Уперше ім'я Миколаїв в якості топоніма з'являється, вказуючи на нашу місцевість. В донесенні № 34 від 26 червня 1789 року Потьомкін звертається до імператриці Катерини з проханням запровадити *«на Витовке, что близ устья Ингула»*. Спасо-Миколаївський монастир для інвалідів з офіцерів та солдат.

«...От города до Богоявленска 12 верст, а все это пространство было уже разбито на кварталы. Поживи Потемкин, Николаев стал бы шире Москвы. Места вдоль дороги были розданы приближенным». – так написав у своїх спогадах про мандрівку до Богоявленська князь І. М. Долгорукий.

У цей час за наказом Потьомкіна в балці, де ще з литовських часів залишались обширні гаї та фонтани, розбивається розкішний парк на площі 11 десятин. Упорядкування парку князь доручає англійському садівнику Гульду. Окрім диковинних декоративних рослин, було посаджено понад 1 000 саджанців груш; 15 500 саджанців яблук, слив, черешні, вишні, абрикос, привезених з Криму поручиком Степаном Гребницьким; 8 800 саджанців, привезених з Кременчука Філіпом Демським. Решту саджанців фруктових дерев та винограду було висаджено навколо Богоявленська, який потопав у садах понад сторіччя.

«Потемкин любил это место и разводил здесь сады. Всякое растение и дерево, какое в том климате достать можно около Крыма, все сюда перевезено и посажено без пощады человеческого пота», – сказав в «Описании Богоявленского» князь Долгорукий, відвідавши наш край у 1810 році.

Ось що пише в своїй книзі «Жизнь и смерть светлейшего князя Потемкина» головний хранитель фондів Миколаївського краєзнавчого музею Н. О. Кухар-Онишко:

«В південно-східному кутку саду, на пагорбі, височів палац Потьомкіна. Довгий час вважалось, що палац взагалі не був завершений і в подальшому розібраний. Але Відомості, плани та переписка Фалссва говорять на користь того, що будівлю було завершено, це підтверджують архіви. Навесні 1791 року в листі Фалссва з Кременчука до архітектора Ванрезанта він підганяє його поквапитися *«...с отделкою богоявленского дома Его Светлости, чтоб в половине будущего месяца можно было жить в нем...»*.

Із Брянська по Дніпру на суднах були відправлені дзеркала для Богоявленського палацу, Фалссв переймається в листі, щоб їх часом в дорозі не пошкодили.

Безперечно, ансамбль Богоявленського палацу з парком був дивним пам'ятником. І не тільки тому, що автором проекту палацу був знаменитий зодчий І. Є. Старов, а парк проектував і впорядковував не менш відомий садових справ майстер англієць Вільям Гульд. Саме місце сприяло згуртуванню талантів. Ми не можемо побачити це самі. Але, окрім захоплених описів мандрівників, залишились ще плани, котрі дають деяку уяву про ту красу. На плані Богоявленська, складеному в 1795 році, показано: *«Докончанный каменный дворец»* – палац Потьомкіна та *«Прежде заложенный каменный дом»* – палац графині О. В. Браницької. В першому з них закінчувались внутрішні роботи влітку 1791 року в очікуванні приїзду ясновельможного князя.

Це була майже квадратна будівля, всі кімнати якої були згруповані навколо великої квадратної зали в це-

трі. Над ним був встановлений для освітлення купол з вікнами, покритий молдавським гонтом. Всередині було встановлено 6 голландських кахельних печей та 4 каміни. Ще в грудні 1790 року Фалєєв писав князю, що майстер Трикет знайшов в околицях Богоявленська дуже гарний камінь – якийсь різновид мармуру, з якого майстер зробив камінь для кабінету ясновельможного. А потім з цього каменю робили трубки для куріння. В одному з листів Фалєєву князь наказував: *«О доме в Богоявленском – гонт на крышу, стены ровные под письмо»*, тобто під художній розпис. 25 вересня 1791 року Михайло Леонтійович Фалєєв доповідав: *«В доме Вашей Светлости спальня, уборная и бильярдная со всем отделаны, оканчивается живопись и оба Ваши кабинеты. Прекраснее и в Санкт-Петербурге нет. Остается службу сделать»*.

Парк в Богоявленську за часів Потьомкіна та Фалєєва розташовувався між рікою Південний Буг та дорогою на Миколаїв, вздовж Вітовської балки, якою протікає невеликий струмок. З допомогою струмка й були створені ці живописні канали, де князь плавав на роззолочених човнах, про які згадували мандрівники. Вся площа парку, як видно на плані, вкрита павутинками звивистих стежок, а через звивисті канали були перекинуті ажурні містки.

І це при тому, що вся ця велична краса була зафіксована через 2 роки після смерті Потьомкіна, а через рік – і Фалєєва, в 1793 році, коли генерал-майор В. В. Каховський надсилав ордер херсонському землемірному помічнику Полозову: *«...описать в натуре значащие по сей описи дома, сады, рожи, прилежающие к дому светлейшего князя Потемкина и составит особый план»*, коли за парком не було вже такого догляду.

А сьогодні, в 21 сторіччі, парк взагалі зник, нікому не потрібний, а залишки його та саме колись величне місце мають жалюгідний вигляд. Але людей як магнітом притягує цей мальовничий куточок природи, особливо біля залишків фонтана завжди людно і нині.

У 1789 році через неврожай в Північному Причорномор'ї та далекоглядні плани щодо розбудови флоту і стабільного постачання його провіантом місцевого виробництва Потьомкін змушений звернути увагу на вдосконалення землеробства в Новоросійському краї. Він доручає заснувати в Богоявленській першій в Росії сільськогосподарську школу практичного землеробства і тваринництва. Очолити цю школу пропонує російському вченому в області агрономії і тваринництва професору Ліванову. В Англію були послані для навчання і набуття досвіду спеціалісти разом з Лівановим. З Петербурга приїхали учні, і в 1790 році в школі розпочалось навчання. Школа проіснувала в Богоявленській до 1797 року і була переведена в передмістя Петербурга.

Для заохочення старанних землеробів Г. О. Потьомкін закупив в Англії 1000 металевих плугів, частина яких була подарована кращим землеробам Новоросійського краю. І вперше в Росії, в Богоявленській, в казенному саду, в 1790 році був застосований С. Гребницьким металевий плуг, а потім ним орали землю під сади навколо села. Взагалі, як свідчать архіви, Потьомкін та Фалєєв вкладали, не вагаючись, свої особисті кошти в розбудову Миколаєва та Богоявленська, коли справи цього конче потребували, а надходження казенних коштів з Петербурга затримувались. Далекий і тяжкий був шлях кур'єрської карети з Петербурга до Богоявленська.

З 1789 по 1797 роки тривало будівництво фонтана. Від джерела, що било зі скелі (70 м від магазину «Садовод»), прокладено кам'яний тунель з жолобом в найнижчому місці, де були побудовані фонтан, мийка і водовозний колодязь. Із тунелю вода по трубах текла у водовозний колодязь і фонтан – квадратний чавунний розподільник з чотирма трубами. Вражала форма споруди: у центрі перебував розписаний іконами циліндр (чотиригранна усічена піраміда, з довгої сторони основи близько 1 м, що розташовувалась у невеликому поглибленні 1,5 м). До самого фонтана, який ще називали Турецьким, було два спуски кам'яними сходами. Вода виходила

самопливом під великим тиском через 4 труби, розташовані за сторонами світу. Фонтан наповнювався водою із двох підземних збірних галерей, розташованих за 20 і 62–64 м від нього. Невикористана населенням вода потрапляла в басейн, що був за 12 м, де, як правило, ще й прали білизну. *«Фонтан видавав щодоби 61 000 відер води, з яких використовують 16 000, а 45 000 – випускаються в Буг»* – сповіщалося в газеті «Николаевский вестник» 24 липня 1874 року.

На самому циліндрі, як це видно зі збережених фотографій, зроблених в 30-ті роки ХХ ст., були зображені лики святих (швидше за все, заступників води). Верхівку циліндра вінчала куля з хрестом (демонтована в 1936 році). Символіку всієї архітектурної композиції, мабуть, було запозичено зі старого герба Миколаєва. Ікони на самому циліндрі, безперечно, грали свою неповторну роль: вони були справжніми хранителями води. У цій невеликій історії є й часточка містичного. Кажуть, що голубів і ангелів зі святими, зображених на циліндрі, замальовали блакитною фарбою. Але відбулося чудо: згодом ікони проступили крізь олійну фарбу, і люди побачили своїх святих знову.

Вода у фонтані мала славу в народі як дуже цілюща, лікуюча важкохворих і навіть сліпих (!), і ніколи не замерзала, навіть в люті морози. Заради такого чудотворного лікування сюди приїжджали з багатьох куточків Російської імперії. Це була не тільки практична, а й культова споруда, відновлення якої нащадками 21 сторіччя буде означати розуміння і спокуту гріхів наших предків, що допустили зруйнування такого дивного й корисного людям витвору мистецтва.

В 1790 році в краї було запроваджено землеустрій, і поселенцям було відведено 4 000 десятин землі з порожніх казенних земель і куплено 3 000 десятин у Ф. Демського, що становило по 15 десятин на душу населення. В цей час тривало посилене заселення Богоявленська з Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Могильовської, Московської, Нижегородської, Калузької, Саратовської та інших губерній і біглих селян, які шукали кращої долі.

Сімейним майстрам різних спеціальностей та ремесел давали землю для заведення господарства. Але основну роботу вони виконували в адміралтействі, навчались корабельної справи, щоб будувати кораблі.

Передчасна смерть Потьомкіна та його найближчих соратників та однодумців не дала збутися їх величним планам щодо Богоявленська. Не виконалось і бажання князя щодо місця вічного упокоєння. Фалєєву у клопотанні *«зробити склеп в Херсоні, в який тимчасово покласти тіло, поки в Миколаєві освятиться церква»*, – цариця відмовляє й повеліває поховати Потьомкіна в нелюбому ним Херсоні. Тільки завдяки сприянню архієпископа Катеринославського Амвросія маршрут траурного кортежу вдалося змінити, і після траурних церемоній в Миколаєві труну з тілом покійного завезли в Богоявленськ, де здійснились прощання й панахида в будинковій церкві О. Браницької. А далі – на Херсон, найкоротшим шляхом, що також пролягав через Богоявленськ.

Після смерті Потьомкіна Богоявленськ залишається військовим адміралтейським поселенням аж до 1861 року, але не перестає бути улюбленою заміською резиденцією для знаті, чиновників та високопоставлених морських офіцерів.

У 1794 році в Причорномор'ї знову був неврожай, що призвів до голоду населення і падіння худоби через нестачу сіна та зерна. Доглядач Богоявленська поручик С. Гребницький звертається в канцелярію міста Миколаєва, щоб поселенцям видали з казенних крамниць провіанту до майбутнього врожаю, що й було зроблено.

В 1795 році херсонським землеміром Полозовим з богоявленських земель була відмежована краща частина поміщику генерал-майору Неранчечу, що ще більше погіршило земельне становище поселян. У цей час в Богоявленську проживало 864 мешканці – 452 чоловіка, 412 жінок.

Кількість населення постійно поповнюється за рахунок прибулих з різних кінців Російської імперії. Із канцелярії М. С. Мордвінова, що був на той час командуючим ЧФ і пор-

тами, на кожну сім'ю були виділені гроші для закупівлі пари волів з наступним поверненням після заведення господарства. Переселенці самі будували свої будинки та одночасно працювали по три місяці на рік на миколаївській верфі або в Богоявленську – на канатній та парусній фабриках. Чоловіки віком від 12 до 60 були розбиті на 3 частини, одна третина працювала в адміралтействі, одержуючи заробітну плату від 1 руб. 56 коп. до 4 руб. 16 коп., а дві третини в цей час працювали в своїх господарствах.

В 1796 році Богоявленськ навідав адмірал Ф. Ф. Ушаков, добре відзвідавшись про нього.

В 1797 році архітектор В. А. Вунш добудовував колодязь фонтана і просив відпустити цегли і скла для палацу Потьомкіна – 20 білих, 40 напівбілих листів скла та замазки 1 пуд 26 фунтів; а капітан Фесенков просив відпустити 20 чвертей вапна для штукатурки стін фонтана.

У ці часи населення Богоявленська обкладалось натуральними повинностями: перевозили пошту, війська; надавали квартири для солдат та офіцерів, ремонтували дороги, колодязі, платили оброк. Вони були підсудні військово-морському суду і підлягали тілесним покаранням.

Влітку 1795 року навколо казенного саду поставили кам'яну стіну та встановили зі сходу та заходу ворота.

В 1803 році в Богоявленську проживало 770 мешканців. У цьому році випало мало дощів влітку, що призвело до низького врожаю та голодування найбільшого населення. В цьому ж році священик Лука Івашкевич звернувся в контору головного командира Чорноморського флоту де Траверсе з проханням дозволити будівництво в Богоявленську кам'яної церкви згідно з проектом І. Є. Старова за рахунок адміралтейства, оскільки існуюча дерев'яна – стара. Прохання було задоволене, і в 1803–1806 роках церкву будував відставний солдат Ісай Матвійович Матвєєв під керівництвом кам'яних справ майстра Антона Вентана. Будівництво церкви обійшлося в 4958 рублів та 1/4 копійки. Освячена церква 1 вересня 1806 року священиком Лукою Івашкевичем.

У 1806 році в Богоявленську шведом Серваніусом Шлейденом була побудована суконна фабрика. В 1812 році його насадки фабрику передали в Чорноморське відомство.

У 1811 році в Богоявленську проживало вже 1255 мешканців – 630 чоловіків та 625 жінок. В цей час на Богоявленській парусно-суконній фабриці працювало три роти солдат та 1400 адміралтейських поселян. Прядильники одержували заробітну плату в залежності від виконаної роботи за місяць: прядильник основної пряжі за 24 мотки – 1 руб. 56 коп., колесник, шпульник, цевошник, мотальник одержували 3 руб. 80 коп. за місяць. Директором фабрики в цей час був капітан Банков.

У 1833 році в Богоявленську було 2458 мешканців, чоловіків – 1314, жінок – 1144, придатних до роботи в адміралтействі – 714. Сільським старостою був обраний Прокопій Романов, церковним – Микита Осипов, суддями – Таланов, Павленко. Сільським писарем був Лебеденко, писарем суконно-парусної фабрики був Дмитрієв.

З розвитком Миколаєва Богоявленськ втрачає своє значення як єдиного населеного пункту, де з кінця 18 сторіччя до 30-х років 19 сторіччя розташовувалась адміністративна та військова влада Миколаєва. Старожили Богоявленська пам'ятають передані з покоління в покоління відомості про розташування на нинішній вулиці Торговій садиби адмірала М. С. Мордвінова (ліворуч від будівлі колишнього Жовтневого райкому партії).

З 1830 року директором казенних богоявленських фабрик призначають чиновника з особових доручень при головному командирі Чорноморського флоту Василя Івановича Богдановича.

Значна частина чоловічого населення продовжує працювати в адміралтействі, будуючи кораблі, та на розбудові Миколаєва. Основними галузями господарства були рибальство, садівництво та землеробство.

В 1838 році в Богоявленську було 2723 мешканця, чоловіків – 1427, жінок – 1297; дворів – 431, вітряних млинів – 35,

одна крамниця, 1 646 голів рогатої худоби, 139 коней, 632 вівці, 8 347 дес. суспільної землі, з них – 7 657 дес. орної землі. Вирощували переважно яру пшеницю (арнаутку), жито, овес, ячмінь. На присадибних ділянках вирощували фрукти, овочі та різну городину. Значна частина населення займалася рибальством та перевезенням вантажів по воді та суші. З середини 19 сторіччя в Богоявленську щорічно проводилось 6 ярмарків, на які щоразу привозилось товарів на понад 800 тис. рублів. В Богоявленську з року в рік збільшувалась кількість населення – як за рахунок народжуваності, так і внаслідок поселення відставних солдатів після закінчення служби. Тому щорічно зменшувались наділи із суспільних земель.

У 1840 році нове морське відомство забороняє відставним солдатам селитися в Богоявленську. Неодноразово богоявленці зверталися в морське відомство з проханням нарізати наділи з пустуючих земель графині О. В. Браницької, що раніше належали селянам.

У 1847 році Чорноморське адміралтейство знову порушило клопотання про виділення селянам додаткової землі. За наказом Сенату від 17 квітня 1852 року їм було нарізано ще 2 832 десятини суміжних з Богоявленських казенних земель. Але у 1857 році у селі вже налічувалось 2 956 ревізьких душ, однак землі не вистачало. Напередодні реформи 1861 року на одну ревізьку душу припадало лише 4 десятини землі.

В 1859 році з 4 509 жителів Богоявленська дворян було – 6, духовних осіб – 29, міщан – 6, удільних селян – 2, колишніх адміралтейських поселян – 4 444, безстроково відпущених солдатів – 5, нижчих офіцерів та їх сімей – 15 чоловік.

З початком Кримської війни 1853–1855 рр. у Богоявленську знову з'явилися війська, військове спорядження, що переправлялося до Криму. Численні військові склади, що залишилися з попередніх воєн, стали поповнюватися, і їх охороняли солдати Подільського єгерського полку. Квартирували військові частини, чекаючи переправи до Криму. В 1854 році уряд, боячись захоплення Миколаєва, наказав будувати укріплення навколо міста. Мешканці Богоявленська працюва-

ли на будівництві батарей на обох берегах Південного Бугу. За короткий час була насипана кам'яна дамба через Малу Корениху, лиман та острів, на якому були збудовані батареї. Біля Богоявленська проходила навчання обслуга біля гармат та стрільби. Богоявленці перевозили війська в Крим, а звідти – хворих та поранених солдат, перевезли 20 тисяч пудів сухарів у Перекоп, надавали барки до р. Бельбек за плату, а звідти до Сімферополя – безоплатно. Після закінчення Кримської війни в 1856 році багатьох богоявленців за проявлений патріотизм нагородили бронзовими медалями.

Але нагороди не покращили стан поселення, які потерпали через нестачу землі. Зверніть увагу, як на протязі всього дореволюційного періоду в Богоявленську проявлялись ознаки справжнього місцевого самоврядування і громадської свідомості.

В 1856 році сільська община купила за 6327 руб. 86 коп. сріблом Фалєєвський хутір біля Сиверсова маяка із садом в 115 дес. та прилеглу до нього 131 дес. орної землі у віце-адміральші Дмитрієвої. Але і це не покращило стан малоземельних селян. Вони вимушені були орендувати землю у поміщиків сусідніх сіл.

В 1858 році морське відомство передало сільському товариству в користування фонтан з басейном, 24 приміщення суконної та парусної фабрик, щоб з каменю їх будівель збудували церкву, молитовний будинок на кладовищі, школу (приходське училище), хлібний склад.

В 1859 році у Богоявленську мешкало 4509 чоловік населення: 2247 чоловіків, 2262 жінки. Були 621 будинок, в тому числі 138 дерев'яних, 4 казенних будинки, 2 церковних, 5 суспільних, 1 кам'яна церква. Поселяни мали: 200 коней, 2800 голів великої рогатої худоби, 600 овець, 800 свиней, 50 кіз. У цьому році на ярмарок було привезено товарів на 11800 рублів, продано на 5670 рублів.

В 1861 році Богоявленськ виключили з морського відомства, а селян зачислили до стану міщан, ремісників, купців і підпорядкували міській адміністрації та цивільному суду з правом користуватися своєю землею, як і раніше, сплачуючи

державі оброк по 3 руб. 48 3/4 коп. на рік з кожного, поставляти повну кількість рекрутів та виконувати різні повинності.

Реформа 1861 року майже не вплинула на богоявленців, тому що вони були власністю казни, відносно «вільними», не належали поміщикам, а виконували роботи в морському відомстві (адміралтействі) за нарядом. Земельні наділи під дворами, будинками, городами, садами були передані поселянам у повну власність з правом передавати та відчужувати стороннім особам. Польові землі, що знаходились в суспільному володінні поселян, залишилися за ними з тим же порядком володіння.

Післяреформений період дав відносну свободу народу. Будь-яка несправедливість спричиняла незадоволення населення. В листопаді 1863 року з Богоявленської тюрми втекли П. Васильченко та І. Ткаченко, чим спричинили великі неприємності поліцмейстеру Соколовському. Також мало місце свавілля деяких чиновників. Так, міщанка В. Астремська скаржилась командиру Чорноморського флоту, губернатору Миколаєва та Севастополя М. А. Аркасу на те, що її чоловіка *«...мучили трое суток в сарае во время сильных морозов без решения суда»*.

В 1864 році наступна скарга М. А. Аркасу – від богоявленських міщанок Лебедевої М. і Задорожньої А., синів яких віддали в рекрути замість багатих мешканців села.

11 травня 1864 року міщанин І. П. Могилевцев проник у приміщення поліцейської частини і заволодів паперами завідуючого. І в зв'язку з погіршенням криміногенного становища в 1865 році спеціальною постановою Миколаївського військового губернатора посилюється поліцейський нагляд в Богоявленську, що складався з пристава, десятника та десяти поліцейських. Населення Богоявленська славилось непокірливістю та хазяйським гонором, а також надзвичайною працелюбністю та прагненням до роботи на землі.

1866 рік знову приніс неврожай. Найбідніші не мали ніякої можливості внести оброк в казну. На щорічних ярмарках торгували великою рогатою худобою, кінями, гончарними výro-

бами, продовольством. Був введений податок на нерухоме майно, центр села стали освітлювати десять ліхтарів, на толоці заборонили випасати овець, боячись втратити рослинність, яка стримувала піски.

Розкішний Богоявленський сад належав казні, і його щорічно здавали в оренду з торгів купцям та багатим селянам, а прибуток ішов до казни. Фалєєвський сад біля Сиверсова маяка, два рибних ставки, каменоломню здавали в оренду на тих же умовах, але прибуток вже йшов Богоявленській общині. Фалєєвський сад давав прибуток общині 300–500 рублів в рік, а каменоломня – 25.

В Богоявленській общині був свій суспільний капітал, що складався із сум, одержаних за оренду. Ці гроші зберігалися в Одеському комерційному банку, використовувалися на різні потреби за рішенням сільської громади, зокрема на будівництво і підтримку церков, зарплату службовцям Богоявленської думи, опалення та освітлення службових приміщень, канцелярські витрати, найм кінної пошти та т. п.

В 1869 році після багаторічної тяганини була заснована двокласна земська школа, в якій навчалось 26 дітей, в т. ч. 14 хлопчиків та 12 дівчаток. Вчителі одержували заробітну плату від сільської громади 150–200 рублів на рік, шкільний сторож – 24 руб.

В 1870 році в школі вже навчалось 185 учнів – 110 хлопчиків та 75 дівчаток. Їх навчали 2 світських вчителів та один законовчитель з числа священнослужителів з заробітною платою по 350 руб. на рік.

В 1873 році в школі вже навчалось 220 дітей: 150 хлопчиків та 70 дівчаток. Дітей чиновників – 2, духовенства – 2, купців – 4, міщан – 212.

В 1875 році кількість учнів різко зменшилась, напевно, через черговий неврожай та голод, в школі навчалось всього 109 дітей. Заробітна плата кожному з 3 вчителів вже складала 500 руб. на рік.

В 1871 році Богоявленська община збудувала нову будівлю думи (нині приміщення санстанції).

11 лютого 1872 року богоявленська спільнота в кількості більш як 500 чоловік звернулася зі скаргою до Херсонського архієпископа Дмитра на священника Синькевича, *«поселившого в обществе крайнее негодование за непомерную плату, доходящую до вымогательства...»*. Внаслідок розслідування Синькевича звільнили.

В 1872 році у мешканців Богоявленська було вже 10 799 десятин землі, яку вони частинами скуповували в сусідніх поміщиків. На них вирощувались: озима пшениця – на 35 дес.; жито – на 1850 дес.; овес – 210 дес., ярова пшениця – на 2750 дес., ячмінь – на 1 529 дес., просо – 625 дес., картопля – на 620 дес., городина – на 60 дес. Під заготівлю сіна було виділено 85 десятин землі. За оренду десятини платили в таких розмірах: орна земля 5–6 руб., сінокісна – 2 руб., під випас – 2 руб., під городи – 6 руб. Середній заробіток за сільськогосподарські роботи складав:

оранка 1 десятини – 5 руб.

вивіз з поля на молотьбу 60 снопів – 1 руб. 20 коп.,

жнива 1 десятини серпом – 3 руб. 60 коп.,

жнива 1 десятини косою – 3 руб. 00 коп.

У 1872 році населення в Богоявленську складало 6 198 чоловік. В господарствах у поселян було: коней – 325, великої рогатої худоби – 1 140 голів.

Діяло дві церкви, кам'яна та дерев'яна, 62 вітряних млини, 5 кам'яних громадських будівель, 605 приватних кам'яних будинків, 220 присадибних кам'яних будівель.

Травень 1873 року був сприятливим для посіву хліба. Оплата праці задіяних на посівній була доволі помірною та складала 6 рублів на місяць. А озимина через нестачу дощів та різке похолодання почала пропадати, поява жуків на колосах в подальшому остаточно знищила врожай. Було втрачено 6 000 десятин, засіяних хлібом. Це призвело до чергового голоду, від якого померло 800 людей.

В 1877 році в Комерційному банку знаходилось 51 4662 руб. суспільних грошей, одержаних: за винний відкуп – 44 197 руб., за проданий хліб – 7 265 руб. 32 коп., за оренду земель посе-

лян, що виїхали на Кавказ та в Ставропольський край, земель померлих, за оренду Фалєєвського хутора з садом, землі, відділеної від толоки, казенної землі, взятої з торгів у Херсонській казенній палаті в оброчне утримання на 12 років, за оренду казенного саду. Про це доповів громаді Богоявленська голова Богоявленсько-Покровської думи Семен Савун. У цьому ж році від чуми загинула 231 г. великої рогатої худоби

У 1875 році в Богоявленську було 691 домоволодіння, проживало 5022 ч., чоловіків – 2483, жінок – 2539. Серед них: 2620 землеробів, 61 мельник, 70 батраків, 11 кравців, 7 теслярів, 28 рибалок, 5 власників крамниць, 3 вчителі. Діяли народне училище, 2 церкви, приміська дума, поліцейський відділок, міщанський будинок старости, крамниця тканин, 4 бакалійні крамниці, 10 кабаків. На цей час в Богоявленську стояли двоетажні казарми, що не використовувалися з часів Кримської війни, тому були продані громаді на злом.

21 травня 1877 року Богоявленську, за наказом військового губернатора Миколаєва, надано статус посаду, внаслідок чого пригород Богоявленськ відокремлюється від Миколаєва та підпорядковується Херсонській адміністрації. Посадам керувала дума, що складалася з голови, двох гласних та секретаря, яких обирала громада. На виборах ставили дві скрині, і присутні кидали в них чорні та білі кулі.

Влітку 1877 року казенний сад орендувала Тетяна Соловйова. А як свідчать архівні документи, «...нижние чины войск, расположенных в Богоявленске, большими массами проходят тамошний казенный фруктовый сад и развешивают на фруктовых деревьях вымытое белье, при этом срывают поспевающие фрукты, ломая деревья и вообще производят беспорядки... сим командирам Донских казачьих 20 и 48 полков предписывается о положительном восприятии чинам этих полков посещать казенный Богоявленский сад и о недопущении в этом саду порчи деревьев, топтания травы, брани без денег фруктов и вообще каких бы то не было беспорядков», внаслідок чого для охорони саду та врожаю були призначені козацький роз'їзд та пост спостереження. В цей час завідував

казеними садами Миколаєва і передмість контр-адмірал Загаранський.

Мешканцю Богоявленська Йосипу Стахорському за рішенням правління Червоного Хреста виноситься подяка за безоплатне перевезення поранених на лікування в Миколаїв під час чергової російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр.

У 1886 році за дозволом військового губернатора Миколаєва адмірала О. О. Пешурова були розібрані старі солдатські казарми та декілька приміщень старого госпіталю, з каменю яких розпочалось швидке будівництво нової церкви на кошти парафіян. І вже в 1887 році освятили головний престол в ім'я Святого Духа, а в 1894 році завершилось будівництво грандіозного трьохпрестольного храму: правий – в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці, лівий – в ім'я святого Миколая Чудотворця. Це був найвеличніший з храмів у Херсонській губернії. Площа забудови 500 кв. м, висота дзвіниці 67 м, на ній височів золочений хрест в 3,5 м. Храм прикрашали 24 граціозних куполи. Внутрішнє убрання та іконостас викликали зачарування та захоплення у кожного, хто входив до храму. При церкві працювала парафіяльна школа. Нині приміщення школи перебували під діючу церкву (на вул. Торговій).

Посад Богоявленськ в 1896 році: приходів православних і церков – 2. Дворів – 1 131. Жителів – 7 748 (3 862 чол., 3 886 жін.). Квартира пристава. Богоявленсько-Покровська посадська дума. Землі посадської 12 183 десятини: садибної – 1 660 десятин, ріллі – 9 591 десятини, пасовищ – 309 десятин та дикої – 623 десятини. Річний бюджет – близько 5,5 тис. руб. Міщанська управа. Двокласне училище М. Н. Пр. (139 х., 21 д.). Церковноприходська школа (55 х., 25 д.). Земська аптека. Сільська вільна аптека. Пам'ятник Імператору Олександру II. Вітряків – 54. Кузень – 6, бондарних майстерень – 2, столярних майстерень – 2. Лавок – 17: мануфактурних – 2, бакалійних – 15. Винний льох, ренскових льохів – 2. Ренскових лавок – 5, трактир.

У 1902 році за рішенням Херсонського повітового зібрання в Богоявленську відкрили амбулаторію, в якій працювали

1 лікар, акушерка, 2 фельдшери, обслуговуючи одночасно навколишні села: Балабанівку, Галицинове, Пузири, Святотроїцьке, Кисляківку, Єфимівку та ін.

В кінці 19 ст. в економіці Богоявленська домінувало сільське господарство з примітивними знаряддями праці. Люди займалися рибальством, перевезенням вантажів та товарів, розвивалась дрібна бакалійна торгівля, гончарство та інші промисли і ремесла. На ярмарках значно піднялась ціна на волів, коней, свиней, внаслідок чого значна частина малоземельних та розорених селян поповнили ряди робітників на заводах та фабриках Миколаєва.

На початку 20 сторіччя посад Богоявленськ був досить багатим містечком у порівнянні з навколишніми селами та хуторами. Тут уже проживало близько 10 000 тисяч населення, управління здійснювалось посадською думою. Близькість Миколаєва сприяла розвитку інтенсивної торгівлі, що стимулювало населення до розширення промислів та ремесел.

Напередодні першої російської революції в селі поширювалися листівки, які надсилав сюди Миколаївський комітет РСДРП.

1904 року поліція відібрала у Д. М. Павлова листівку «До всіх робітників». У Богоявленську була створена соціал-демократична організація з місцевих жителів, куди спочатку ввійшли Олександр Семенович Савун, Олексій Іванович Задорожній, Іларіон Тарасович Беляєв, Тимофій Микитович Дяченко, Іван Григорович Сириця, Степан Павлович Іванов. Таємні сходки організації здійснювалися в млині, на цвинтарі, у кузні, у кар'єрі біля маяка, на квартирах. З Богоявленською організацією підтримував тісний зв'язок представник Миколаївської організації РСДРП робітників-більшовик А. П. Борисов (партійні прізвиська – Грицько, Негр). Він організував у 1904 році підпільну друкарню на вул. Торговій, в будинку О. І. Задорожнього, привозив нелегальну літературу, друкував листівки, вів агітацію й пропаганду серед селян, робітників, солдат. Під впливом революційних подій, які відбувалися в країні в 1905 році,

почалися заворушення серед селян. Кружківці ставили за мету взяти участь у зміні існуючого ладу, відкрито агітували за загальне повстання.

Восени селяни захопили землі сусіднього поміщика Г. П. Волконського. Заворушення досягли такого розмаху, що для їх придушення губернатор надіслав роту солдатів Лиманського полку, які, придушивши заворушення, залишилися в селі, щоб запобігти подальшим виступам.

В липні 1907 року жандарми натрапили на слід Богоявленської соціал-демократичної організації, вони заарештували більшість учасників і відправили їх у Херсонську каторжну в'язницю. Після чотиримісячного слідства й суду Н. С. Симонівича та І. Т. Беляєва заслали в Сибір, О. С. Савуна і І. С. Іванова заслали в Усть-Сисольськ (нині Сиктивкар) на 2 роки заслання, а Т. М. Дяченку й іншим гуртківцям заборонили жити в Богоявленську та Херсонській губернії за участь у соціал-демократичному гуртку й революційну агітацію.

Але жандарми не всіх заарештували. Продовжував революційну діяльність Іван Петрович Литовченко на миколаївському заводі «Наваль» та серед односельців.

Після поразки першої буржуазно-демократичної революції у селі проживало 9850 жителів, які мали 1493 домоволодіння й 10997,5 десятини суспільної землі. 386 господарств мали біля однієї десятини землі, 531 господарство – від 1 до 2 дес., 183 господарства – від 2 до 3 десятин, 262 господарства – більше 3 десятин. Урожайність у цей час становила з дестини в пудах: озиме жито в поміщиків – 21,5, у селян – 19,1; озима пшениця у поміщиків – 20,0, у селян – 18,4; яра пшениця у поміщиків – 24,8, у селян – 31,7; ячмінь у поміщиків – 39,8, у селян – 38, 8.

Столипінська аграрна реформа дала право селянину звести всі свої шматки землі в одну ділянку – отруб – і виселитися із села, завести свій хутір, взяти кредит на обзаведення господарством. У такий спосіб навколо Богоявленська виникло багато хуторів: Снігирьови, Орлови, Андрієвські, Ососкови, Яблуновські та інші.

27 червня 1907 року в Богоявленську відбулися збори жителів, де вирішувалися різні питання життя посаду. Херсонський повітовий справник випросив у Миколаївського генерал-губернатора взвод козаків на випадок заворушень, тому що поліцейська команда могла не впоратися з вільнолюбним та непокірливим населенням.

Для поліпшення господарювання і вдосконалення знярядь праці в листопаді 1910 року в Богоявленську засноване споживче товариство «Відродження», що мало 3 магазини, які обслуговували 13 851 чол. населення, налічувало 757 пайовиків, сума пайового капіталу становила 2 378 рублів 94 копійки (рожевий будинок з колонами на розі вул. Ольшанців та пр. Жовтневого).

В 1910 році на гроші, зібрані церковною общиною, була відбудована стара церква святого Богоявлення Господня, на її місці виросла велична споруда, багатокупольна церква з білого каменю-ракушняку. Церква мала надзвичайно багате внутрішнє вбрання: величезний дерев'яний іконостас, посріблений з позолотою, перший ярус складався з 16 великих ікон, 4 з них – у срібних ризах, другий ярус – з 19, третій та четвертий яруси – по 7 ікон. В середині храму всього було 93 ікони. На дверях – 16 маленьких ікон. Крім того, ще було 19 ікон на полотні і 14 – на кіоті, велика кількість церковної утварі та три великих Євангелія в сріблі з позолотою. Цю церкву, як і Святодухівську, було видно на багато верств навколо.

У 1910 році Богоявленськ мав особливе міське керування посадською думою, що обиралася всіма жителями посаду. Дума складалася з посадського голови, двох гласних і секретаря. Крім того, в посаді була міщанська управа. В адміністративному відношенні посад підлягав віданню пристава й земського начальника. Земля належала на общинних підставах міщанам, присадибні ділянки становили приватну власність кожного домовласника.

Оранка полів під озиму або ярову пшеницю здійснювалася букером на глибину 3–4 вершки (13,35–17,80 см), рідко –

на 5 вершків (22,25 см); потім протягом 3–4, а іноді й 6, років орали букером під пшеницю, ячмінь, овес і жито на глибину 2–3 вершки (8,9–13,35). Фахівці сільського господарства й досвідчені хазяї вважають, що оранка букером, запозичена у німців-колоністів, служить причиною засмічення полів бур'янами й призводить до швидкого виснаження верхнього орного шару та неврожаїв. Тому пізніше букер витісняється плугом.

У 1912 році в Богоявленську нарешті відкривається бібліотека-читальня, до цього були лише голосні читання, які організували церковники та вчителі. Тепер «Миколаївська газета» звертається до мешканців з проханням приносити *«свободные книги»* в контору газети для поповнення народної бібліотеки в Богоявленську. Населення прагнуло читати і навчати своїх дітей.

У Богоявленську в 1912 році було всього орної землі – 1993,7 десятини, коней – 1355 голів, робочих волів – 216, рогатої худоби – 2498, свиней – 2099, тонкорунних овець і кіз – 12, овець – 671.

У зв'язку зі страйками, що відбувалися в 1912 році на заводах Миколаєва, де працювало багато жителів Богоявленська, поширюються революційні настрої серед жителів посаду.

За три роки імперіалістичної війни кількість чоловіків з числа місцевого населення зменшилась на 2683, і багато хто з них не повернувся з війни.

У ці роки велика кількість будинків посаду була вкрита соломомою. Третя частина будинків була зліплена із саману (глина із соломомою), дві третини – кам'яні, але також часто криті соломомою, і тільки більше двохсот будинків було вкрито залізом або черепицею. Над будинками двома шпилями піднімалися дві високі кам'яні церкви, а над куполами – золочені хрести. Декоративних дерев і чагарників на вулицях майже не росло, хіба на окремих вулицях подекуди росли окремі дерева. Зате навколо Богоявленська, Балабанівки, Широкої Балки розкинулися пишні фруктові сади: груші, абрикоси, сливи, вишні, черешні, яблуні, а в балці біля річки – казенний сад. Жителі

користувалися прекрасною водою фонтана і 15 колодязів, розкиданих уздовж балки, де питна вода була менш якісною, ніж у фонтані, але гарна та придатна для споживання.

В 1917 році члени селянської комісії Миколаївської Ради разом із групою богоявленців – робітників заводу «Наваль» комуністом І. П. Литовченком, А. М. Середою, Д. І. Дяченком та іншими активістами-бідняками організували мітинг, на якому виступили І. П. Литовченко і С. П. Могилевець, вони закликали односельців установити владу Рад і відібрати землю у сусіднього поміщика Г. П. Волконського, який жодного разу не був у своїх володіннях. Після мітингу його учасники із червоними прапорами пройшли по селу. Поліцейський пристав хотів розігнати демонстрантів, але його, двох урядників і 18 поліцейських демонстранти роззброїли. На сільському сході обрали тимчасовий волосний комітет.

З 30 квітня по 4 травня 1917 року в Миколаєві проходив Перший губернський з'їзд селян, на якому обговорювалися питання про ставлення селян до війни і миру, про постачання армії та тилу, земельне питання, що не було вирішене остаточно, й інші. На цьому з'їзді був присутній обраний на посадському сході делегат богоявленських селян – Антон Маркович Серета.

Тимчасовий волосний комітет посаду проіснував до січня 1918 року.

У другій половині січня 1918 року в Богоявленську була обрана Рада селянських депутатів у складі А. М. Середи, Д. І. Дяченка, С. П. Могилевця та ін. Рада конфіскувала надлишки землі й інвентарю в місцевих багатіїв і, опираючись на бідняків, почала наділяти землею насамперед безземельних і малоземельних селян.

17 березня 1918 року австро-німецькі війська захопили Миколаїв і почали захоплювати навколишні села. У цей день почалося повстання міського пролетаріату. На допомогу повсталим виступив Богоявленський партизанський загін. Біля с. Широка Балка зав'язався бій з окупантами, що тривав кілька годин, у ньому загинуло шість партизанів: Т. М. Дишловий,

І. П. Новиков та ін., декілька бійців було поранено, їх відправили в Богоявленськ. Німці обстрілювали партизан з гармат шрапнеллю, з кулеметів обливали градом свинцю. В загоні не було кулеметів, мало було патронів, а гармат взагалі не було. Партизанський загін змушений був відступати в напрямку Херсона. У Вавіловській волості (нині Снігурівський район), біля с. Світла Дача, німці оточили невелику частину загону, заарештували П. Є. Ткаченка, А. С. Докієнка, С. П. Могилевця, Д. І. Дяченка, Ф. Г. Криницького, М. Чумаченка, П. Фіалковського – усього 18 чоловік. На очах усіх заарештованих німці розстріляли П. Є. Ткаченка і важко ранили А. С. Докієнка, а інших жорстоко побили шомполами й відправили до Одеси, у в'язницю, де вони просиділи два місяці. Завдяки одеським підпільникам політичних ув'язнених звільнили.

22 березня 1918 р. у Богоявленськ вступили окупанти. Через кілька днів після окупації села кінний загін партизан у складі А. Ф. Дриги, С. Войхевича, С. Корнієвського, Н. Шакули, Я. Савуна, Є. Савуна налетів на окупантів на ринку, змусивши їх тікати у Миколаїв.

Богоявленськ не припиняв боротьби проти окупантів. 21 серпня 1918 року в селі підпільниками були розповсюджені листівки із закликом до повстання. А 9 вересня херсонський губернський староста доповідав міністрові внутрішніх справ гетьманського уряду, що в деяких селах Херсонського повіту, в т. ч. і в Богоявленську, ведеться підпільна агітація проти існуючої на Україні влади.

10 березня 1919 року частини Червоної Армії визволили Богоявленськ від інтервентів. Через декілька днів відбулися вибори в Раду селянських депутатів, до складу якої ввійшли: А. М. Середа, М. Г. Стахорський, Д. Г. Мезинов, П. П. Васильєв, П. С. Пашинський, П. І. Вербицький, В. М. Савун і кандидат у члени виконкому І. М. Луда. Першочерговим завданням Ради селянських депутатів було: передача врожаю поточного року, вирощеного батраками під керівництвом управляючого Ф. Кутцарави на землях князя Г. П. Волконського, малоземельним селянам. Наділяли землею так: родині

з 3-х чоловік – 10 десятин, з 5-ти чоловік – 15 десятин, з 10-ти чоловік – 25 десятин, більше 10-ти чоловік – 30 десятин.

Сесія встановила тверді ціни на хліб за пуд: пшениці – 16 рублів, ячменю – 10 рублів.

Для охорони порядку було створено міліцію на чолі з Віктором Абрамовичем Безруком.

У серпні 1919 року Богоявленськ захопили денікінці. Жителі прибережних сіл забезпечили відновлення партизанського загону, допомігши кулеметами, гвинтівками, патронами і грошима. На початку вересня загін налічував близько 200 чоловік. Загін дислокувався в Богоявленську, очолив його знову фронтовик А. А. Кардаш. За наказом військового відділу підпільного комітету м. Миколаєва загін виступив на допомогу Висунській республіці, знищуючи на своєму шляху загопи денікінців.

Партизанський загін протягом 12 діб вів бої на Миколаївщині, Херсонщині, Одещині. Чисельність загону зросла до 500 чоловік. На початку листопада загін об'єднався з висунцями. В бою з денікінцями 23–25 листопада загін зазнав великих втрат і почав відходити до Кривого Рога. У районі с. Широкого в лютому 1920 року загін, ведучи бої з денікінцями, зустрівся з регулярними частинами Червоної Армії, це був 400-й стрілецький полк 40-ї стрілецької дивізії. В регулярній діючій Червоній Армії А. А. Кардаш командував батальйоном, що вів бої за Новий Буг, Роздільну, Миколаївку та багато сіл Херсонщини, Миколаївщини, Одещини. Кардаш був поранений і наприкінці 1922 року після контузії відправлений на лікування на батьківщину. Дружину не застав, денікінці замучили її на допитах, і вона померла.

Богоявленськ звільнили від білогвардійців 30 січня 1920 року, був створений ревком для підтримки революційного порядку й оборони від ворога й розгорнуто роботу зі зміцнення Радянської влади. У ревком обрали дев'ятьох чоловік, а очолював його С. П. Могилевець, в березні замість нього обрали С. Х. Жуковського.

Наприкінці лютого 1920 р. з губкомом комсомолу приїхав інструктор для організації комсомольської організації, куди

ввійшли: Г.Т. Андрієвський, Г.А. Яновський, Ф. Ососков, Ф. А. Цветухін, Г.А. Цветухін, якого обрали секретарем комсомольської організації.

У січні 1920 року в Богоявленську створили спілку риба-лок, до якої увійшли 134 члени, а у вересні – 144 члени, голо-вою спілки обрали Т. Васильченка.

За виконання постанови Всеукраїнського революційного комітету від 5 лютого 1920 року активісти села за допомогою волосного комітету провели облік землі, реманенту, визначи-ли норми наділу землі.

Миколаїв виділив Богоявленській волості 325 пудів солі, по фунту на їдця, 23 аркуші скла, 27 віконних рам, 5 вікон, двоє дверей, 29 пудів і фунт нафти, 139 склянок, 3 250 пачок сірників, 38 фунтів колісної мазі й ін.

А 18 квітня на засіданні Ради робочих і солдатських депу-татів відбулися перевибори виконкому, до складу якого ввій-шли П.С. Серeda – голова, п'ять членів виконкому і 7 завіду-вачів: освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, землеробства, продовольчого відділу. А також обговорювали-ся питання передачі залишків від заводу Трантеля верстатів для маслоробного пресу. Для проведення перепису населення Богоявленська була затверджена комісія з 10 чоловік на чолі з В.А. Безруком. За підсумками перепису в селі проживало 10460 чоловік, у тому числі 4842 чоловіки та 5618 жінок.

Рада робочих і селянських депутатів ухвалила здійсни-ти розверстку хліба у волості, але після цієї постанови заможні селяни розгорнули контрреволюційну агітацію проти Радянської влади та закликали населення підняти повстання. Щоб уникнути повстання, влада взяла декілька заручників-кулаків 26 квітня 1920 року та відправили їх у Миколаївську в'язницю. Наступного дня загін повста-лих на тачанках почав наступ на Миколаїв, щоб звільни-ти заручників, але вони зіштовхнулися із загоном народ-ної міліції, почалася перестрілка, яка тривала до вечора. А вранці 28 квітня загін червоноармійців під командуван-ням А. Г. Сидорова на бронепоезді виїхав з Миколаєва у бік

Богоявленська. Кулакам запропонували скласти зброю, але вони відмовилися, тоді із бронепоезда, що прийшов на ст. Кульбакине, почали обстріл Богоявленська з гармат. Після того як повстанці попросили припинити обстріл, М. С. Лешко, губернський комісар, прибув у Богоявленськ разом з командиром бронепоезда і невеликим загonom солдат, і зібрали мітинг, на якому були присутні близько 1 500 чоловік. Виступали бідняки, середняки, які заявили, що їх обдурили. Вони знесли зброю – більше сотні гвинтівок і револьверів. Більшість повстанців втекла. Уночі відбулося засідання Ради робочих і солдатських депутатів, на якому головним питанням була хлібна розверстка, про облік хліба, забраного в поміщицькій економії, про виділення трудовій школі 10 десятин землі для практичних занять учнів, про вибори дев'яти делегатів на повітовий з'їзд Рад та інші питання. Ухвалили: негайно зробити подвірну розверстку, терміново, під відповідальність волкомітету, приступити до зведення продуктів по розверстці на зсипні пункти, примусивши до цього в першу чергу кулаків, і до 1 червня виконати розверстку на 100 %. Розверстку зробити у такий спосіб:

власники від 3 до 5 дес. повинні дати 1 пуд з десятини, власники від 5 до 7 дес. повинні дати 2 пуди з десятини, власники від 7 до 10 дес. повинні дати 3 пуди з десятини, власники від 10 до 15 дес. повинні дати 5 пудів з десятини, власники від 15 до 20 дес. повинні дати 10 пудів з десятини, власники від 20 до 30 дес. повинні дати 15 пудів з десятини, власники від 30 і більше дес. повинні дати 20 пудів з десятини.

Пленарне засідання Ради селянських і робочих депутатів відбулося 4 травня 1920 року, на ньому політкомісар при загоні радянських військ критикував за непрацездатність місцеву Раду, й особливо виконком – за злочинну недбалість, що призвела до артилерійського обстрілу Богоявленська. Потім перейшли до перевиборів голови й членів виконкому. Головою обрали А. М. Середу, членами виконкому – К. Г. Андрієвсько-го, П. В. Чмирикова, І. С. Римбаловича й А. А. Задорожного.

Розглянули також питання із приводу руйнувань і жертв, що виникли під час обстрілу 30 квітня, і постановили надати допомогу потерпілим.

Через декілька днів, 9 травня, на Раді ухвалили: для виконання продрозверстки залучати районних і квартальних старост, яким негайно скласти списки осіб свого району, що в першу чергу підлягали розверстці. Для допомоги районним старостам і контролю над ними призначаються десять членів Ради, а начальник міліції повинен енергійно сприяти особам, що роблять розверстку, особливо на Орлових хуторах. У першу чергу піддати розверстці заможних осіб. На сесії вирішували питання про обрання восьми членів Відділу зорев'я і санітарної Ради, а також надано право виконкому самостійно призначити 50 народних засідателів у народний суд Богоявленська. Виконком ухвалив 19 травня 1920 року перевести амбулаторію зі старого приміщення в гарний будинок В. В. Фролова, оскільки хазяїн тривалий час відсутній, а для медичного персоналу підшукати поблизу квартири. А також прийняли постанову муніципалізувати сад Чорноморського відомства (казенний сад), а також усі сади власників, які не проживають в Богоявленську, та віддати їх у суспільну власність громадян села, а також обкласти продрозверсткою рибалок і власників усіх млинів села.

Напочатку літа на лівобережжі нижнього Дніпра з'явилися війська Врангеля для захоплення Правобережжя, білогвардійці розраховували на допомогу кулацьких банд. Кулаки – агенти білогвардійців прибули в Олександрівку, Станіслав і Богоявленськ, потім – в економію кулака А. М. Чехуна, де відбувся таємний збір кулаків Богоявленської, Кисляківської та Вавіловської волостей, на якому домовилися на рибацьких дубах і галерах доставити зброю й надати допомогу врангелівцям, піднявши повстання. Про це стало відомо волкомітетові, але занадто пізно.

20 червня 1920 року в Богоявленську спалахнуло кулацьке повстання. Тридцять кулаків, озброєних гвинтівками, револьверами, бомбами, з'явилися у виконком і заарештували

волосного продкомісара Соколова, члена ревкому С. П. Могилевця, вчительку С. Ю. Білінську, А. Ф. Седнева й кинули їх в підвал будинку Задорожного з метою розстріляти. Кулаки вдарили на сполох, скликали сільський схід і почали закликати жителів до загального повстання, але селяни, довідавшись причину, почали розходитися. Протягом п'яти днів кулаки підбурювали населення сіл, що знаходилися поблизу, на повстання проти Радянської влади. І. К. Задорожній уночі відкрив підвал – і заарештовані втекли. С. Ю. Білінську сховали в селі, а Соколов, С. П. Могилевець і А. Ф. Седнів підводою виїхали в Миколаїв.

У загін, яким керував колишній офіцер царської армії А. М. Таланов, було завербовано близько 60 чоловік.

25 червня в Богоявленськ прибула робітничо-селянська міліція, сухопутні частини Херсонської групи військ Червоної Армії й моряки Усть-Дніпровської флотилії. Селяни самі приходили з каяттям і подали списки повсталих. Було заарештовано 18 кулаків, здано 10 000 пудів зерна, конфісковано у повсталих кулаків 20 000 пудів зерна. Майно повсталих кулаків конфіскували й розділили серед найбідніших жителів села. Керівники повстання були розстріляні. Але частина повсталих змогла втекти, з їхніх залишків була створена банда під приводом З. Р. Жадика, керована колишнім царським офіцером Дикасовим. Банда більше року тероризувала населення Миколаївщини та Херсонщини, доки її не ліквідували повністю.

На черговому пленарному засіданні Ради 27 липня 1920 року було прийнято ряд постанов, серед них:

– надати допомогу Червоній Армії, викосивши на 40 десятинах сіна в Кисляківській волості, мобілізувавши для цього 30 жнивварок і до них робітників;

– надати всебічну допомогу найбіднішим селянам, щоб жодна десятина хліба не залишилася незбираною, мобілізувавши для цього весь інвентар і робочу силу;

– націоналізувати фонтан і передати його у володіння держави.

10 липня 1920 року був створений комітет незаможних селян (КНС), до якого увійшли 86 бідняків і середняків. Першим головою обрали М. Х. Фроленка. Члени КНС виявили захованих 80 пудів хліба на Орловому хуторі, що належав кулакам, і конфіскували їх.

Волосний виконком відновив свою роботу 1 серпня 1920 року, хоча ревком не склав ще своїх повноважень до 4 серпня, волкомітет прийняв постанови: про створення комісії зі збирання врожаю на чолі з К. Т. Андрієвським; затвердження С. П. Могилевця в комісію з упорядкування театру в будинку колишньої думи й ремонту будинку амбулаторії; І. І. Андрєєва – в комісію з м'ясної розверстки; про залишення на обліку 11 ковалів, 2 машиністів, 2 слюсарів; про призначення контролерів на працюючі вітряні млини, парові млини; про виділення для епідеміологічного відділу будинку Трантеля.

Улітку 1920 року в окрузі з'явилася незліченна кількість гусені, що знищувала все на своєму шляху. Тому за розпорядженням дільничного інспектора В. Тафтає жителі села почали копати навколо городів і баштанів канави глибиною в один аршин (72 см), на дні яких ще викопували колодязі через аршин, де накопичувалися гусениці, і їх закидали землею й трамбували. На деревах робили кільця із тканини, змочені в керосині, і міняли їх через кожні два дні. В селі городи й сади були більш-менш урятовані, а в садах, які розміщені між селами, на деревах не залишилося листя, а на землі – трави.

24 серпня 1920 року було прийнято постанову виконкому про перейменування назви волосного військкомату у Богоявленський районний військкомат і доручено військкомові Лепку підшукати більше приміщення. В цей же день був відкритий волосний підвідділ записів актів громадянського стану. Церкви волості повинні за актами передати всі метричні книги, починаючи з 1863 року в загс.

З 29 серпня по 13 вересня 1920 року 500 підвод з Богоявленської волості перебували на фронті, допомагаючи Червоній Армії.

волосного продкомісара Соколова, члена ревкому С. П. Могилевця, вчительку С. Ю. Білінську, А. Ф. Сєднєва й кинули їх в підвал будинку Задорожного з метою розстріляти. Кулаки вдарили на сполох, скликали сільський схід і почали закликати жителів до загального повстання, але селяни, довідавшись причину, почали розходитися. Протягом п'яти днів кулаки підбурювали населення сіл, що знаходилися поблизу, на повстання проти Радянської влади. І. К. Задорожній уночі відкрив підвал – і заарештовані втекли. С. Ю. Білінську сховали в селі, а Соколов, С. П. Могилевець і А. Ф. Сєднєв підводою виїхали в Миколаїв.

У загін, яким керував колишній офіцер царської армії А. М. Таланов, було завербовано близько 60 чоловік.

25 червня в Богоявленськ прибула робітничо-селянська міліція, сухопутні частини Херсонської групи військ Червоної Армії й моряки Усть-Дніпровської флотилії. Селяни самі приходили з каяттям і подали списки повсталих. Було заарештовано 18 кулаків, здано 10 000 пудів зерна, конфісковано у повсталих кулаків 20 000 пудів зерна. Майно повсталих кулаків конфіскували й розділили серед найбідніших жителів села. Керівники повстання були розстріляні. Але частина повсталих змогла втекти, з їхніх залишків була створена банда під приводом З. Р. Жадика, керована колишнім царським офіцером Дикасовим. Банда більше року тероризувала населення Миколаївщини та Херсонщини, доки її не ліквідували повністю.

На черговому пленарному засіданні Ради 27 липня 1920 року було прийнято ряд постанов, серед них:

- надати допомогу Червоній Армії, викосивши на 40 десятинах сіна в Кисляківській волості, мобілізувавши для цього 30 жнивварок і до них робітників;

- надати всебічну допомогу найбіднішим селянам, щоб жодна десятина хліба не залишилася незбираною, мобілізувавши для цього весь інвентар і робочу силу;

- націоналізувати фонтан і передати його у володіння держави.

10 липня 1920 року був створений комітет незаможних селян (КНС), до якого увійшли 86 бідняків і середняків. Першим головою обрали М. Х. Фроленка. Члени КНС виявили захованих 80 пудів хліба на Орловому хуторі, що належав кулакам, і конфіскували їх.

Волосний виконком відновив свою роботу 1 серпня 1920 року, хоча ревком не склав ще своїх повноважень до 4 серпня, волкомітет прийняв постанови: про створення комісії зі збирання врожаю на чолі з К. Т. Андрієвським; затвердження С. П. Могилевця в комісію з упорядкування театру в будинку колишньої думи й ремонту будинку амбулаторії; І. І. Андрєєва – в комісію з м'ясної розверстки; про залишення на обліку 11 ковалів, 2 машиністів, 2 слюсарів; про призначення контролерів на працюючі вітряні млини, парові млини; про виділення для епідеміологічного відділу будинку Трантеля.

Улітку 1920 року в окрузі з'явилася незліченна кількість гусені, що знищувала все на своєму шляху. Тому за розпорядженням дільничного інспектора В. Тафтає жителі села почали копати навколо городів і баштанів канави глибиною в один аршин (72 см), на дні яких ще викопували колодязі через аршин, де накопичувалися гусениці, і їх закидали землею й трамбували. На деревах робили кільця із тканини, змочені в керосині, і міняли їх через кожні два дні. В селі городи й сади були більш-менш урятовані, а в садах, які розмішені між селами, на деревах не залишилося листя, а на землі – трави.

24 серпня 1920 року було прийнято постанову виконкому про перейменування назви волосного військкомату у Богоявленський районний військкомат і доручено військкомові Лепку підшукати більше приміщення. В цей же день був відкритий волосний підвідділ записів актів громадянського стану. Церкви волості повинні за актами передати всі метричні книги, починаючи з 1863 року в загс.

З 29 серпня по 13 вересня 1920 року 500 підвод з Богоявленської волості перебували на фронті, допомагаючи Червоній Армії.

Богоявленський виконком 9 вересня створив три комісії з виконання продрозверстки, куди увійшли 9 чоловік, очолювали комісії члени виконкому П. В. Чмириков, В. А. Нікітін, І. С. Римбалович.

Продрозверстку по Богоявленській волості з 1 по 7 листопада виконали на 44,46 відсотка, усього здали 8352 пуда хліба (133,6 т); з 23 по 30 грудня продрозверстку виконали на 66,16 відсотка. Люди чинили опір, захищаючи свій хліб та насіння майбутнього врожаю. Були жертви.

Народним суддею Богоявленської волості в 1919–1921 рр. був Борис Пулевич.

5 грудня 1920 р. було створено першу в селі артіль ім. Карла Маркса на суспільних землях, відрізаних ще в серпні того ж року. Спочатку в сільськогосподарську артіль увійшло 14 родин, серед них А. М. Серета, С. П. Могилевець, І. І. Мельниченко, А. І. Дяченко, Н. І. Сириця, М. Д. Матвеев, С. С. Тамарянський, К. Т. Андрієвський, І. І. Андреев і інші. У членів артілі було 144 їдоки, 188 десятин землі, 6 коней, 2 віслюки, 6 волів, 8 корів, одна підвода, чотири гарби, 4 дволямешних і 6 однолямешних плугів, два культиватори, одна масничка. Артіль мала власну бібліотеку, що складалась з 19 книг. Працював механічний вальцьовий млин, паливом для котельні була солома, обслуговувало його 9 чоловік, млин перемелював за місяць більше 8000 пудів зерна.

Споживче товариство «Відродження», маючи суспільні знаряддя праці, суспільний капітал, робить закупівлю солі в Кисляківській волості й водним шляхом на дубах доставляє в Богоявленськ, а підводами – в магазини для продажу населенню.

У березні 1921 року медперсоналом амбулаторії було зроблене обстеження дітей від 1 до 13 років, щоб виявити, хто хворий, бо наставав черговий голод.

26 березня 1921 р. на повітовій нараді доповідали: *«Посівна кампанія проходить успішно. Зв'язок між організаціями налагоджено. Робота серед жінок слабка, комсомол працює задовільно. Для охорони селян, що виїжджають*

у степ для роботи, командир 52-ї дивізії наказав виділити три загони в кількості 25 солдатів на весь період весняної посівної кампанії. Перший загін розмістити на Орлових хуторах, біля Яблунівського, другий загін – на Григорівці, третій загін – на хуторі Андрієвських. Розквартирувати загони на Пузирях». Крім 52-ї дивізії в селі розташувалися частини 465-го стрілецького полку 155-ї стрілецької бригади.

В Богоявленському волвиконкомі в 1921 році було сім відділів: відділ управління складався з 8 службовців на чолі з головою Стахорським М. Г.; військовий – з трьох на чолі з І. Липком; соцзабез – з двох на чолі з А. С. Масом; загс – з двох на чолі з С. Ю. Білинською; земельний – з шести на чолі з М. Х. Жуковським; комнезам – з п'яти на чолі з М. Х. Жуковським; компраці – з одного на чолі з А. В. Лебенком.

Надання медичної допомоги в амбулаторії в той час забезпечували завідуюча лікар Ривліна Р. С., помічники лікаря – Богомолова І. М. та І. М. Каменецька, фельдшер Миропольський Г. В., медсестри Саковська В. В., Кретьянова М., Погребецька О. С.

15 червня 1921 року на президії волосного виконкому постановили: за помол 1 пуда зерна на всіх млинах Богоявленська брати не 4 фунти, як раніше, а 5, щоб накопичити додаткові фунти, які будуть витрачені на придбання мастильних матеріалів для цих же млинів.

Волвиконкомом часто проводив суботники, де здійснювались роботи зі розбирання старих будівель, сараїв, стін силами працівників волосних установ, інколи залучали жителів села.

У липні 1921 р. була проведена перша районна жіноча конференція, на якій були присутні 40 делегаток. На порядку денному було кілька питань, але головним було питання «Про охорону материнства й дитинства». Вирішили надавати सबічну допомогу матерям, що мають малолітніх дітей.

З 5 по 9 липня 1921 року в зв'язку з проявами захворювань на холеру було проведено тиждень боротьби з холерою, до якого було залучено все працездатне населення з ме-

тою очищення всього села від усіляких нечистот: гною, сміття, падла й т. п.

7 серпня 1921 року був організований загальний мітинг жителів Богоявленська, на якому вирішували питання про голод, що насувається у зв'язку з неврожаєм. Була обрана комісія допомоги голодуючим. За рішенням волвиконкому була відкрита перша їдальня на 300 місць у будинку Шевченка (на місці нинішнього райунівермагу), де почали щодня годувати до 800 голодуючих дітей з 2000 гостро потребуючих. Обіди склалися з тарілки м'ясного супу або борщу й 200 грамів хліба на кожну дитину. Для їдальні взяли столи у волвиконкомі, а діти приходили зі своїм посудом. Частину посуду для їдальні пожертвували жителі села. Керівником та організатором годування дітей був Пилип Харитонович Жуковський.

У серпні 1921 року була підписана Ризька угода між Радянським урядом і АРА (Американською адміністрацією допомоги голодуючим), керована Гербертом Гувером. Уряд України встановив суворий контроль за продуктами, що транспортуються зі США. І лише через чотири місяці після приїзду на Україну першої місії АРА приступили до харчування голодуючого населення Богоявленська. У будинку колишнього священика Воронковського відкрили другу їдальню.

Для всіх бажаючих поїхати за продуктами в інші області, не уражені голодом, виконком давав вози. Сотні підвод їхали в Кам'янець-Подільський, Умань, Черкаси й інші міста. Голод забрав більше 2000 життів, в основному дорослого населення: старих, самотніх і незаможних людей. Долями дітей опікувалася держава.

В цей важкий рік в селі відкрили дитячий садок «Будинок дитини», де завідуючою спочатку була М. С. Фроленко, а в грудні призначили Л. В. Ковальську.

У передвесняні дні Богоявленський волпартком направив представників за посівним матеріалом за нарядом Укрпосівкому в Бобринський зсипний пункт, зерно було доставлене підводами у місцевий зсипний посівпункт. Через повітовий комітет було передано клопотання до командування 15-ї ди-

візії Червоної Армії про виділення коней для оранки ярого клину найбільшим селянам. А також звернулися із проханням до заможних селян, що зберегли коней, надати допомогу бідним селянам в обробці їхньої землі.

У селі на початку січня 1921 року у селян було 1 507 коней, а в січні 1922 року залишилося 250 голів, падіж коней тривав аж до весни.

В 1923 році в Богоявленську було 1 280 садіб, 1 848 будівель, 1 850 господарств, проживало 7 023 мешканці: чоловіків – 3 325 та жінок – 3 698. У перші роки після революції більше 1 000 чоловік переїхало жити і працювати в Миколаїв. У той час в Богоявленську діяло: 15 колодязів з питною водою, фонтан, три школи, сільбуд, амбулаторія, ветеринарна лікарня, прокатна станція сільськогосподарських знарядь праці, споживче товариство «Відродження», 35 вітряних, 1 паровий та 1 механічний млини, 5 кузень. В початковій школі, яка відкрилась в 1921 році, в 1923 р. навчалось 98 учнів, навчав їх Корній Корнійович Станішевський.

З 15 січня по 19 лютого 1923 року по всій Богоявленській волості проходив місячник благодійної допомоги дітям, метою якого було збереження дитячих життів у цей голодний час. До комісії з організації місячника входили волосні організатори.

Наприкінці 1923 року 699 мешканців села створили сільськогосподарську кооперацію та сільське споживче товариство, які об'єднали спочатку 309 пайовиків.

20 жовтня 1924 року створили кустарно-промислову кооперативну трудову артіль «Червона гребля», яка виробляла різні гончарні вироби, особливо різноманітний посуд, шила і ремонтувала різне взуття.

На початку 1925 року в Богоявленській бібліотеці було 2 124 книги, працювали читальний зал та дитяча бібліотека, в якій нараховувалось 200 книг, та й ті застарілі. Користувалось бібліотекою в поточному році 268 читачів, 125 селян, 7 службовців, 122 учні, 14 чоловік безробітних. Завідуюча бібліотекою Л. П. Гедульянова постійно поповнювала книжковий фонд та була дуже уважною до читачів. В сільбуді (клубі)

було 5 працівників на чолі з завідуючим С.І. Ісаковим. Рада сільбуду складалася з 29 чоловік, кількість членів сільбуду – 210. У драмгуртці займалося 25 чоловік, в хорівому – 28. За 1923 рік сільбудівці поставили 5 вистав, провели 2 концерти, прочитали 12 лекцій. В сільбуді було 2 піаніно і 1 рояль.

У 1925 році діяло 2 трудові школи і один дитячий будинок. В трудовій школі № 1 з українсько-російським викладанням навчалось 160 учнів, працювало 4 вчителів, а в трудовій школі № 2 з українсько-російським викладанням навчалось 179 учнів, їх навчало три вчителі, окрім того, відкрили 2 школи лікбезу, вони розміщувались в приміщеннях денних трудових шкіл, але заняття проводились у вечірній час для учнів різного віку. За місяць проводилось 24–25 занять. У цей час в селищі було 1 500 неписьменних.

Працівники районних закладів одержували платну політосвіту за 5 крб. на місяць, навчаючись в сільбуді.

В цей рік було ліквідовано Богоявленське волосне управління.

27 листопада 1925 року мешканці І.А. Савун, М.А. Кучеренко, А.Ф. Білоножко, А.М. Бережецький, П.Г. Лошаков об'єдналися в перше машинно-тракторне товариство, затвердили його статут. Товариство мало в своєму користуванні 161 десятину орної землі, 11 коней, 12 корів, 9 телят, 50 голів птиці, 3 плуги, 4 букери, 4 жатки, 3 віялки.

Наслідуючи цей приклад, до кінця року було створено ще 2 товариства для спільної обробки землі – «Новий путь», «Рабочий» – та садово-виноградне товариство «Незаможник».

Напередодні цих подій робітники заводу ім. Андре Марті (нині ЧСЗ) відпрацювали декілька суботників та на зароблені гроші придбали 4 трактори «Фордзон», і в неділю, 1 березня 1925 року, робітнича делегація прибула на базарну площу Богоявленська, де зібралось все село. Тракторист Іван Олександрович Савун, прикріпивши плуга до трактора, зорав невелику ділянку землі за ветеринарною лікарнею (нині дитсадок на розі Торгової та пр. Жовтневого). Так техніка стала входити в господарства Богоявленська.

За даними Всесоюзного перепису населення, в 1926 році в Богоявленську було 1 686 господарств, проживало 7 177 чоловік, з них: українців – 7 038, росіян – 95, поляків – 2, євреїв – 20, білорусів – 15, молдован – 2.

В Богоявленську в цей час була організована сільська рада, і першим її головою був обраний Семен Микитович Мельниченко, а головою комітету незможних селян в цей час був Прокопій Григорович Васильченко.

В 1926 ж році в Одесі придбали кінематограф та відкрили перший кінотеатр, в якому демонструвались спочатку неозвучені фільми, це приваблювало величезну кількість глядачів. Першими фільмами були «Потерянные сокровища» і «Путевка в жизнь».

Починаючи з 1926 року Богоявленську амбулаторію і лікарню обслуговували лікар М. Т. Ларкіна, фельдшер Г. В. Миропольський, акушерка Л. А. Богомолова та санітарка П. М. Андрієвська. Прийнято 127 пологів, на дому – 53, хоча в цей рік народилося дітей 414, а значить, інші 244 пологи було прийнято повивальними бабками. Амбулаторія надала послуги 12 663 хворим. З них 277 хворим – на дому, епідеміологічних захворювань: 47 випадків сипного тифу, 450 – грипу, 119 паротиту, 32 – укусів скажених собак, 57 – туберкульозу, 6 – сифілісу. Було виписано 7 880 рецептів для амбулаторної аптеки незможним хворим.

Санітарно-освітня робота проводилась у вигляді бесід з населенням під час подвірних обходів, лекцій у сільбуді, що читалися групою медиків та вчителів.

Богоявленське сільськогосподарське кредитно-кооперативне товариство обслуговувало дев'ять населених пунктів і в них господарств:

- у Богоявленську – 1 870,
- в Балабанівці – 420,
- у Галициновому – 90,
- у Пузирях – 121,
- у Чорній Лощині – 52,
- у Котляревому – 40,

у Шевченковому – 84,
у Новогригорівці – 75,
у Широкій Балці – 195.

В 1926 році в товаристві налічувалося 876 членів, які мали відкритий кредит 135 765 рублів, з яких:

за особистим дорученням – 63 400 рублів,

за поручительством – 43 830 рублів,

під заставу – 29 536 рублів,

з дворазовою відповідальністю – в сумі 271 153 рублі.

За 1926 рік товариство роздало своїм членам позичок:

256 незаможникам у сумі – 8 676 руб. 15 коп.,

212 середнякам – 10 629 руб.,

273 заможним – 200 руб.,

двом колгоспам – 200 руб.,

трьом тракторним товариствам – 3 719 руб. 64 коп.;

усього – 28 5022 руб. 11 коп.

Товариство мало паровий млин (нині друкарня) пропускною здатністю 400 пудів зерна за день; молочну ферму, на якій перероблялося 64 360 відер молока на рік, прокатну станцію й черепичний завод (колишній Трантеля).

Богоявленськ в перші роки колективізації був найгіршим пунктом у районі з колективізації. Люди категорично не хотіли вступати в колгоспи. Але йшли агітація, тиск, репресії, і поступово всі товариства спільної обробки землі, артілі села почали вливатися в більші колгоспи: ім. Карла Маркса, у якому дотепер налічувалося 42 члени, й «Прогрес комунізму» – 43 члени – цього року були перейменовані у колгосп «12 років Жовтня». 12 років Жовтня стала називатися й вулиця Зелена, на площі якої височіла красуня церква Богоявлення (нині вул. ім. Ольшанців).

На засіданні райпарткому в жовтні 1930 року відзначалося, що хлібозаготівля проводиться слабко в ряді населених пунктів приміського району, у тому числі й у Богоявленську, де кулак розкуркулювали й залишали їх на місці, не виселяючи.

В селі зібрали мітинг, на якому були присутні 1 200 селян. Виступив голова сільради І. В. Яблунівський, у своїй доповіді

він відзначив повільність колективізації та слабку хлібозаготівлю. З 1 559 селянських господарств Богоявленська тільки 85 входили в колгоспи, за даними на 15 жовтня 1929 року. Багато жителів із числа заможних одноосібників не поспішали виконувати хлібоздачу й приховували хліб, боячись голоду. Тому влада вжила заходів у пошуках хліба, що був знайдений в заможних одноосібників Я. Цимбала, Я. Бардовського, І. Стахорського, Л. Яновського, В. Андрієвського, І. Гвозденка і в інших. До цього часу план хлібозаготівлі в селі був виконаний на 89 відсотків. Двох комуністів, Г. М. Стахорського й І. Д. Кучеренка, які систематично не виконували плану хлібозаготівель у закріплених за ними районах (жаліли людей), виключили з партії, а секретареві сільської парторганізації Г. Шалаєву оголосили сувору догану і зняли з роботи, як і голову сільської Ради Остремського, а на його місце обрали Дяченка. І тільки після цих крутих заходів за останню десятиденку – 16–26 листопада – заготовили 940 центнерів хліба й виконали план хлібозаготівлі на 100 відсотків, зібравши 8 546 центнерів.

У роки перших п'ятирічок на полях колгоспів працювали 15 колісних та 3 гусеничних трактори, в бригадах з'явилися постійні польові стани. У колгоспах було 5 молочно-товарних ферм, 5 корівників, 3 свинарники, 4 вівчарні. Біля тваринницьких ферм пробрили свердловини, встановили вітродвигуни, які забезпечували господарство водою.

На початку 1938 року 5 колгоспів Богоявленська мали близько 15 тис. га орної землі. Зміцнів і риболовецький колгосп. Тут було збудовано новий рибоприймальний пункт, де проводилися первинна обробка і засолювання риби. План вилуви риби рік у рік перевиконувався.

Розширила своє виробництво промислова кооперативна артіль «13-річчя Жовтня» (раніше «Червона гребля»). Вона створила нову виробничу дільницю для навантаження будівельним піском річкових барж, залізничних вагонів та платформ.

У колгоспі «12 років Жовтня» було приведено в дію систему малого зрошення на площі 46 га городньої бригади,

в колишньому казенному саду. Величний сад перетворився на город.

У колгоспах почали будувати на окраїнах сіл спочатку невеликі тваринницькі ферми для великої рогатої худоби, свиней. В цей час збирали з гектара 15–16 цнт ярої, 17–18 цнт – озимої пшениці, 8–10 цнт соняшнику, 5–8 цнт бавовни, її вирощування почали тоді запроваджувати на півдні України.

Поступово всі товариства спільної обробки землі, артїлі села почали вливатися в більші.

В період з 1929 по 1932 рр. на базі невеликих артїлей було створено 5 колгоспів: ім. К. Маркса, «12 років Жовтня», «Червоний прапор», «Добрий шлях», «ІІІ Інтернаціонал». Ці господарства одержали від держави позику на придбання сільськогосподарської техніки, коней, худоби, насіння.

1930 року в Богоявленську було створено машинно-тракторну станцію (МТС), першим директором призначили Матвєєва, замполітом – Козацького. МТС обслуговувала колгоспи сусідніх сіл: Балабанівка, Галицинове, Пузирі, Святотроїцьке, Кисляківка, Ефімовка, Лупареве, Олександрівка (нині Белозерський р-н Херсонської обл). У МТС зосередили всі сільськогосподарські машини. Розташовувалась МТС на території нинішнього Будинку культури заводу «Океан».

Підприємства Миколаєва надали новоствореній МТС значну допомогу: привезли 90 тонн пального, повернули 40 трактористів, які працювали на підприємствах у місті, відпустили багато запасних частин і комплектів інструментів, передали автомобіль для перевезення пального й автомайстерню, легковий автомобіль, дві двадцятитонні цистерни для пального й 15 000 рублів грошей.

У ці роки Богоявленська МТС обслуговувала колгоспи: ім. Карла Маркса, «12 років Жовтня в Богоявленському»; «Червоний прапор», «Добрий шлях», «ІІІ Інтернаціонал» в Балабанівці; «Майбуття» в Галициновому; «Паризька комуна», ім. Кагановича у Святотроїцькому; ім. Сталіна й ім. Енгельса – в Лупаревому; «Декада оборони» у Котляревому; ім. Ворошилова в Новогригорівці; ім. Шевченко в Пузирях (нині Україн-

ка); «Незаможник» у Чорній Лощині (нині Степова Долина), ці колгоспи мали в цілому 20 000 га землі. МТС мала в цей час 43 трактори «ХТЗ», 12 комбайнів, 19 молотарок, 45 тракторних плугів, 21 сівалку, 28 культиваторів, 10 електромолотилок, одну автомайстерню для ремонту сільськогосподарських машин у полі й побудували нову майстерню для ремонту всієї сільгосптехніки, збільшилася кількість нових верстатів і технологічного устаткування.

У 1940–1941 рр. Жовтнева МТС мала 73 колісних, 13 гусеничних трактори, 28 комбайнів, 19 молотарок, 85 плугів, 45 сівалок, 61 культиватор. Комбайни й трактори, що належали МТС, в колгоспах працювали за укладеними угодами. Вантажні автомобілі колгоспи мали власні, їх продавала їм держава за надплановий продаж хліба.

1929 року група рибалок з 8 чоловік створила першу рибальську артіль ім. Тараса Шевченко. Рибартіль мала у своєму розпорядженні 57 гектарів землі, один каюк, один кубарь (ящик для укладання живої риби) і дрібний рибальський інвентар.

7 липня 1929 року відбулися збори, на яких вирішили просити правління «Буг-Риби» про надання кредиту для придбання дуба (тип човна) і невода, прийняли устав і обрали головою Олексія Ананійовича Сисосва, а членами правління – Н. С. Коновалова й А. Є. Левицького.

У квітні 1930 р. 16 членів рибартілі головою обрали Т. П. Яблуновського й уже мали один чистиковий невід (для тарані), один тюлешний невід, один бредень тюлешний, два дуби, вітрило, 12 кодол (канатів), два ключі, двоє саней, сім семенів (рубати лід), дві хохли для підлідного лову.

Пізніше було створено ще декілька дрібних рибартілей, які в квітні-червні 1931 року об'єдналися в один рибколгосп ім. Ворошилова, що складався з 194 членів і 588 їдоків.

У рибколгоспі було 8 бригад:

У бригаді № 1 було 29 чоловік, бригадир – Н. М. Гусаренко;

у бригаді № 2 – 28 чоловік, бригадир – Н. Е. Левицький;

у бригаді № 3 – 32 чоловік, бригадир – К. Х. Аліфанов;

у бригаді № 4 – 20 чоловік бригадир – П. В. Булах;
у бригаді № 5 – 7 чоловік, бригадир – А. Е. Левицкий;
у бригаді № 6 – 54 чоловіка, бригадир – А. И. Андрєєв;
у бригаді № 7 у Ш. Балці – 9 чоловік, бригадир – Н. В. Афанасьєв;

у бригаді № 8 в Галициновому – 17 чоловік, бригадир – М. К. Додоренко.

Головою рибколгоспу обрали П. П. Васильєва, заступником – І. Ф. Васильченка. Пізніше головою був обраний І. Шпаковський. До початку осінньої путини в рибколгоспі було: п'ять неводів, шість волокуш, два тюлешних неводи, дванадцять бреднів, шість бурильних неводів, п'ятдесят чистикових сіток, п'ять бичкових волокуш. У путині брали участь 126 рибалок.

План вилову риби в 1931 році був виконаний на 186 відсотків. Для рибколгоспу побудували новий рибоприймальний пункт (лабаз), де здійснювалися первинна обробка й засолювання риби.

Облігації першої Державної позики були широко пропоровані серед рибалок, тому план передплати позики 3 295 рублів був перевиконаний і склав 7 595 рублів.

У 1931 році в Богоявленську налічувалося 1 842 домогосподарства й проживало 7 116 жителів, з них 2 779 – колгоспники і 4 337 – одноосібники.

1932 рік. Навесні й улітку цього року майже не було дощів. Осимі хліби весною ще зазеленіли, а ярі місяцями навіть не зійшли через страшну посуху. Наставав черговий голод. Становище населення було тяжким, тільки родини робочих промислових підприємств одержували щодня хліб, що розвозили хлібними будками в адресних торбинках по селу. На адресній торбі вказувалися прізвище, кількість членів родини, вага хліба й адреса. Голодуюче населення виручали рибалки – на ринку було багато риби: судак, тараня, рибець, бички, тюлька й інші види. Вартість одного кілограма різної риби була така: тюльки – 3 коп., бичків – 5 коп., таранірибця – 6–7 коп., судака – 5–6 копійок. Найвища смертність

спостерігалася серед селян-одноосібників, літніх і самотніх людей. Тяжкі були часи.

У передвоєнні роки в колгоспних бригадах побудували постійні польові табори з кухнями, молочнотоварні ферми, корівники, свинарники, вівчарні. У колгоспах щорічно збільшувалися поголів'я худоби і його продуктивність, на полях працювали колісні й гусеничні трактори, комбайни. Із провесни й до пізньої осені під час польових робіт для колгоспників готували гарячі обіди. Біля тваринницьких ферм побудували вітряні двигуни типу ТВ-5, ТВ-8, пробрили свердловини, які забезпечували господарства водою, щоб не возити воду за 6–10 кілометрів з фонтана.

Розширила своє виробництво промислова кооперативна артіль «13-річчя Жовтня». Вона створила нову виробничу дільницю для завантаження будівельним піском річкових барж, залізничних вагонів та платформ.

Багатоох сільських трударів у ці роки відзначено урядовими нагородами. Так, ланкову колгоспу «Червоний прапор» П. К. Кругликову за високі показники на збиранні бавовнику удостоєно ордена «Знак Пошани». У 1939 році вона зібрала 19,5 цнт бавовнику при зобов'язанні 10 цнт. Колгосп одержав премію – легкову автомашину. Високою організацією праці і вмільм використанням техніки відзначилися тракторні бригади Богоявленської МТС – М. Є. Білявського, М. Й. Васильченка. Тракторист І. О. Талагаєв, який виробив 885 га м'якої оранки, став учасником Всесоюдної сільськогосподарської виставки в Москві і був нагороджений Малою срібною медаллю. У цей час у МТС була створена жіноча тракторна бригада, очолювана Н. С. Мірзою. У бригаді працювали: Е. Ф. Яковлева, Г. С. Андрієвська, Н. К. Григораш, А. Д. Блінцова, Н. Простякова, М. Князева, Е. Погорєлова, які щодня виконували норми на 110–125 відсотків.

Григораш та І. В. Сутулу за високі показники послали на з'їзд трактористів в Одесу, де вона познайомилися з П. Н. Ангеліною, а також зустрілися з Г. І. Петровським і М. І. Калініним.

Напередодні війни в Жовтневому було споруджено 750 будинків, почали будувати дорогу з твердим покриттям. Відкрився пасажирський рух від станції Прибузька до станції Миколаїв.

У 1938 році в селі мешкало понад 11 тис. чоловік. У грудні того ж року Президія Верховної Ради Української РСР переіменувала с. Богоявленськ у с. Жовтнєве.

У 1939 році в селі було встановлено 700 радіоточок, понад 100 сімей користувалися радіоприймачами. Працювали стаціонарна лікарня, жіноча та дитяча консультації, пологовий будинок, молочна кухня. В 1939 році побудували нову школу (нині вечірня школа на вул. Ватутіна) на 360 місць. Першим директором нової середньої школи був С. Г. Жосан. Крім нової школи, було кілька шкільних приміщень, які містилися в будинку земської школи (6-і класи), у чотирьох будинках колишніх церковнопарафіяльних шкіл і у вісьмох приміщеннях приватних будинків: Литвинова, Мар'яно, Басова, Маника, Задьорожнього, а також у приміщенні колишнього військового госпіталю. У цих школах навчалось близько 1000 учнів, працювало 24 учителя. У передвоєнний 1941 рік випущено 46 десятикласників.

29 червня 1941 року фашистська авіація з боку Чорного моря зробила перший наліт на Миколаїв, кілька літаків почали з кулеметів поливати фарватер Бузького лиману, де купалися тисячі дітлахів. Скинули бомби на Чорноморський суднобудівний завод, порт і місто.

Жителі Жовтневого брали участь у підготовці оборони Миколаєва. Копали протитанкові рови, окопи повного профілю. У роботі брали участь щодня 2–2,5 тисячі чоловіків, жінок, учнів старших класів.

У червні-липні 1028 односілчан влилися до лав Червоної Армії. Для тих, хто залишався, треба було якомога швидше зібрати багатий урожай на полях області. На поля вийшли вчителі, учні старших класів, домогосподарки – всі, хто міг працювати; люди працювали з раннього ранку до пізньої ночі на збиранні хліба.

На початку липня почалась евакуація населення, худоби, устаткування МТС у глиб країни.

В колгоспі ім. Карла Маркса евакуацією керували голова Н. Д. Булах і секретар парторганізації А. М. Яновський. Вся худоба колгоспу була відправлена на схід у супроводі І. І. Мельниченка, А. А. Савуна, Л. Ф. Пономаренка.

У колгоспі «12 років Жовтня» евакуацією керували голова І. П. Іванов і парторг П. Е. Степаненко.

Із МТС евакуювали весь тракторний парк і частину комбайнів.

Напередодні входу німців у Богоявленське до фельдшера Г. В. Миропольського прийшли односельці і сповістили, що на залізничну станцію, на тупикову колію, загнано вагон з пораненими нашими бійцями, всіма покинутими – ні лікарів, ні здорових солдат для оборони. Нещасні поранені солдати, з просякнутими кров'ю пов'язками, на яких роїлися мухи, з надією дивилися на жінок і дітей, які понад свої сили перетягували їх до приміщення нової школи (нині вечірня школа на вул. Ватутіна). Майже добу Григорій Васильович надавав допомогу пораненим, навіть робив операції, на які в мирний час як фельдшер не мав права. Це була людина особливого медичного таланту. Він рвав зуби, приймав пологи, готував ліки за своїми особливими рецептами, в нього навіть була особиста печатка для аптек. Рятуючи поранених, фельдшер Миропольський і його помічники не знали ще, що більшість з них через сто годин поверненого життя німці відправлять в концтабір для знищення.

16 серпня 1941 року фашистські війська вступили в село в другій половині дня. Ні в Жовтневому, ні в Балабанівці не було бойових дій.

У перші дні окупації німецькі фашисти заарештували комуністів і активістів, які не встигли евакуюватися. Серед них учителя історії І. Л. Горланя, вчительку української мови й літератури Н. К. Горлань, колгоспника Н. І. Сирицю, робітників Я. З. Безрука, І. В. Безрука, Г. Г. Ткаченка, Л. М. Цапеняту, А. П. Гвозденка, П. К. Сирицю, Т. С. Олій-

ника, Ф. Г. Криницького, І. М. Когана, І. Ф. Седнева, И. Г. Наумова, Ф. С. Простякова, П. А. Пустовіта, А. Д. Білокліня, П. А. Корнієвського, Г. А. Андрієвського, Н. І. Багальова й усіх розстріляли. Гітлерівці нещадно грабували людей: забирали коштовні речі, худобу.

Узимку 1941 року з'явилися оголошення німецького комісара міста Миколаєва, щоб жителі Жовтневого приносили теплі зимові речі: біті валянки, кожухи, різний вовняний одяг. Але жителі саботували такі накази. Тоді фашисти разом з місцевими поліцейськими почали роздягати й роззувати жителів прямо на вулицях, здійснювали подвірний обхід і обшук з метою забрати зимові речі. Культосвітні установи сіл були перетворені на казарми для німецько-фашистських військ. У новій школі перебувала прикордонна німецька жандармерія, у колишній вчительській били рибалок за те, що вони ловили в лимані рибу у неналежному місці (по лиману й далі по річці проходив кордон між Румунією й Німеччиною).

В 1942–1943 рр. фашисти почали забирати в Німеччину молодь на примусові роботи. Молодь ховалася, робили незагойні рани на тілі, щоб не потрапити в рабство. З Жовтневого було вивезено в Німеччину 387 чоловік, з Балабанівки – 81 чоловіка.

З 3 липня 1943 року по березень 1944 року в селі діяла підпільна група «Центр», очолювана В. Н. Тристаном, лейтенантом Радянської Армії.

З листопада 1943 року по лютий 1944 року діяла підпільна група чехословацьких офіцерів на чолі з Федором Тихим. Ф. Тихий і Е. Шранк проживали в цей час у будинку Е. А. і А. А. Савун на вул. Металургів. До складу групи входили: Еміль Шранк, Ваньо Імро, Вавра Кібат, Андрій Валент. Група здійснила ряд диверсійних операцій навколо села: підірвали мінний склад в районі станції Прибузька, вивели з ладу всі дегазаційні апарати німецьких частин, систематично псували в бочках бензин, засипаючи в них цукор, зіпсувавши в такий спосіб десятки тонн бензину, викрали в німців два легкових автомобілі марки «Б'юїк» і один п'ятитонний дизель та

продали в Одесі румунам, сорок автомобілів вивели з ладу, вилучивши з них найважливіші деталі під час ремонту. Поручик А. Валент зробив схему інженерного устаткування й вогневої системи оборони супротивника в районі Богоявленська, а Ф. Тихий здійснив зйомку аеродрому й складу, що находились на схід від Богоявленська. Всі схеми 3 лютого 1944 року були переправлені чехом Чадником і його групою в район с. Олександрівка, через Дніпро-Бузький лиман на Кінбурнську косу, де перебували частини Радянської Армії. Незабаром по об'єктах, позначених на схемах, були нанесені нищівні бомбові удари радянської авіації.

На території Жовтневого району діяла підпільна група «Миколаївський центр» під керівництвом Т. М. Морозова, у якій брали участь жителі Богоявленська: вчителька М. С. Кудренко й шофер М. А. Рідкобородий.

Окупанти знищили майно всіх шкіл, вивезли в Німеччину всю відібрану у жителів худобу, майно п'яти колгоспів, а рибальський флот рибколгоспу ім. Ворошилова зробили непридатними, повністю спалили 81 будинок, частково – 791 будинок.

19 березня 1944 року ввечері підірвали дві красуні церкви – Богоявлення Господня, збудовану 1887 року, й Святого Духу, 1910 року, шедеври архітектури. Частково знищили сади, які росли навколо сіл. Тікаючи з Жовтневого, фашисти розстріляли 47 чоловік.

Тільки двом колгоспам – ім. Карла Маркса й «12 років Жовтня» – окупанти завдали шкоди на 49 млн 405 тис. 641 крб. у цінах того часу.

Війська армії 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського вели жорстокі бої за звільнення Миколаївщини й обласного центру, що був оперезаний шістьма протитанковими ровами, окопами повного профілю з ходами повідомлення, дотами й дзотами, де зосередилася велика кількість німецько-фашистських військ.

Чим ближче був Миколаїв, тим жорстокішими були бої. Командуючий фронтом Р. Я. Малиновський наказує висадити

десант у місто, щоб посіяти паніку, викликати дезорганізацію серед супротивника й не дати можливості фашистам зруйнувати місто, знищити населення й захопити переправу на правий берег – Варварівський міст.

Жовтневе звільняли війська 28-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта А. А. Гречкіна в складі: 1-го гв. укріпрайону під командуванням полковника С. І. Нікітіна, у складі якого перебував 384-й ОБМН (командир Є. Ф. Котанов); 295-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника А. П. Дорофєєва й 49-ї гв. стрілецької дивізії під командуванням гв. полковника В. Г. Маргелова. Балабанівку звільнили 19 березня, а Жовтневе (Богоявленськ) – 22 березня 1944 року.

Десант почали готувати з числа особового складу 384-го ОБМП під командуванням ст. лейтенанта Костянтина Федоровича Ольшанського. Поставало питання: чим переправити десант по замінованому лиману, коли фашисти потопили та пошкодили флот місцевого рибколгоспу?

23 березня вранці командир 384-го ОБМП майор Є. Ф. Котанов викликав до себе в штаб голову рибколгоспу С. А. Федоровського й наказав підняти затоплені в річці баркаси, каюки, відремонтувати їх і привести в готовність до вечора 25 березня. С. А. Федоровський зібрав рибалок і передав їм наказ. Рибалка А. З. Шевченко повідомив про те, що біля Аджарського маяка є гарний затоплений каюк. А. З. Шевченко й В. Н. Пономаренко в нічний час пригнали його в село. Пізно ввечері витягалися з води всі баркаси, каюки, але тільки частина їх була придатна для швидкого ремонту. Один каюк, захований хазяїном у себе в будинку, позичили у Ф. Філевського. Придатні для ремонту каюки й баркаси затягли у двір до Л. К. Васильченка, тому що на відкритому березі ремонт не можна було провадити, оскільки правий берег Бузького лиману був у супротивника і звідти могли обстрілювати лівий. 23 місцевих рибалки більше двох діб, день і ніч невтомно ремонтували флот для очікуваного десанту. Серед них: С. А. Федоровський, Я. П. Васильєв, В. М. Жуковський. А. І. Волков, Д. А. Яновський, Я. А. Купрієвич, Н. Е. Левиць-

кий, І. Д. Бережецький, В. Д. Бережецький, А. З. Шевченко, В. Н. Пономаренко, С. П. Федоровський, А. Я. Коба, Т. М. Паливода, С. Х. Білоклінець, П. Х. Білоклінець, Г. К. Андрєєв, А. Є. Гроза, А. Є. Левицький, І. М. Коба, А. І. Андрєєв.

25 березня до 17.00 сім каюків і баркасів були відремонтовані й оснащені двома парами весел, якорями, черпаками й навіть відрами (була штормова погода, дув північно-західний вітер). Було підготовлено 7 рибалок-провідників десанту: Я. П. Васильєва, А. І. Андрєєва, П. Д. Стахорського, П. К. Стеценка, І. Є. Пруцького, Є. Д. Пікуса й В. Є. Пікуса. В сутінки на берег прийшли 55 моряків-десантників на чолі зі старшим лейтенантом К. Ф. Ольшанським, замполітом А. Ф. Головлєвим і командиром 384-го ОБМП майором Є. Ф. Котановим. На кожний каюк і баркас посадили по одному провіднику, потім почали вантажити боєприпаси, зброю. На головному баркасі біля К. Ф. Ольшанського перебував провідник-рибалка А. І. Андрєєв. Десант кильватерним ладом рушив у похід, але тільки вони відійшли на 100–120 метрів, як до берега підійшли 12 саперів і зв'язківців з командиром 384-го ОБМП. Надійшов наказ десанту повернутися. Шістьох провідників висадили на берег, а дванадцятьох саперів і зв'язківців розмістили по двоє, і десант рушив по замінованому лиману в штормову погоду у восьмикілометровий похід на Миколаїв.

Десант висадився на 18-му причалі. К. Ф. Ольшанський запропонував А. І. Андрєєву повертатися додому, але той відмовився, сказавши: «Моє місце з вами». Десантники попрямували до нового елеватора, але зайняти там оборону було неможливо, бо вдень 25 березня фашисти завели в приміщення елеватора залізничну платформу з вибухівкою. Коли розвіявся дим від вибуху, всі побачили, що елеватор стоїть на місці, але всі комунікації всередині зруйновано. Зайняти оборону на елеваторі було неможливо. Ст. лейтенант К. Ф. Ольшанський приймає рішення – і під оборону займається контора елеватора, двоповерховий будинок з напівпідвальним приміщенням, де протягом двох діб десантники відбивали атаки фашистів, яких підтримували артилерія та два танки. Більше

700 фашистів знищили десантники, два танки, одну гармату. Великі втрати понесли й самі: 56 героїв загинули смертю хоробрих. Живими залишилися 12 десантників, поранених, контужених, обгорілих. З двоповерхового будинку контори елеватора залишилося лиш напівпідвальне приміщення, купа каменю та понівечені вибухами металоконструкції. 67-м десантникам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. І тільки в 20-у річницю Перемоги, завдячуючи пошуковій роботі місцевих краєзнавців та тісному спілкуванню їх з героями, що залишились живими, провіднику десанту А.І. Андрєєву 8 травня 1965 року теж присвоєно звання Героя Радянського Союзу, посмертно.

У Жовтневому ім'ям Ольшанського названо рибколгосп, вулицю, на якій перебував штаб 384-го ОБМП, на місці ремонту каюків і баркасів зведено обеліск 68-ми морякам-десантникам, а в центрі району, на площі, де колись височіла давня церква Святого Богоявлення, споруджено пам'ятну стелу на честь героїв-ольшанців, іменами Ходорева і Андрєєва названі вулиці.

На фронтах Великої Вітчизняної війни воювали з фашистами 1 028 уродженців Жовтневого, 370 з них загинули в боях за Батьківщину. Генерал-лейтенантом танкових військ завершив війну уродженець села М.К. Попель. Своє життя військового він описав у книгах «В тяжку годину», «Танки повернули на Захід», «Попереду Берлін», «Дні в полум'ї».

Льотчик П. О. Козльонк обороняв Москву, громив ворога на Орловсько-Курській дузі, форсував Дніпро, Віслу, Одер, штурмував Берлін. На своєму бомбардувальнику він зробив близько 200 бойових вильотів, знищивши 12 літаків, багато танків та іншої ворожої техніки. За ці подвиги П. О. Козльонка удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу.

На Ладозькому озері героїчно захищав Ленінград підводник Я.М. Паливода. В одному з боїв на нього зненацька напала велика група фінських та німецьких солдатів. Безстрашний боєць відбивався до останнього патрона, а потім гранатою підірвав себе і фашистів, які його оточили.

З перших днів після визволення Жовтневого від окупантів відновила діяльність сільська Рада. Робітники і колгоспники робили все, щоб відбудувати зруйноване ворогом господарство, наблизити День Перемоги. У 1944 році трудящі села працювали на відбудові залізничних колій Миколаїв – Снігурівка та Миколаїв – Знам'янка. Колгоспники успішно виконали всі сільськогосподарські роботи 1944 року і здали фонду додатково 2 177,5 тонни хліба.

На початок 1945 року відновили роботу всі 5 колгоспів (ім. К. Маркса, «12 років Жовтня», «Червоний прапор», «Добрий шлях», «III Інтернаціонал») і МТС. Господарства одержали довгострокові кредити. Промартіль «13-річчя Жовтня» почала випускати гончарний посуд, цеглу-сирець, випалювати вапно, черепицю. Рибартіль ім. Ворошилова в 1945 році посіла третє місце у Всесоюзному соціалістичному змаганні з вилу риби і одержала премію 5 тис. карбованців.

У вересні 1944 року був створений Жовтневий район, і всі районні організації переїхали з Водопою наприкінці 1944 року й на початку 1945 р. першим секретарем Жовтневого ЛК КП(б) обрали С. С. Фесенка, головою райвиконкому – К. І. Михайлова, секретарем РК ЛКСМУ – А. І. Тамбовцева.

У 1945 році відновила свою роботу дитячо-жіноча консультація, почала працювати молочна кухня, що обслуговувала 200 дітей, розширилися й працювали лікарня й амбулаторія.

Працівники Жовтневої МТС до 1 березня закінчили ремонт тракторів і вийшли в поле для сівби ранніх зернових.

Літо 1946 року було посушливим, тому врожай сільськогосподарських культур, особливо зернових, був дуже низьким: озимої пшениці – 2,5 центнера з гектара, жита – 3,9, і колгоспи, хоча й виконали частково хлібоздачу державі, майже не заготовили посівний матеріал для майбутнього посіву. Заготівля сіна для тваринництва через посуху теж була мізерною.

Для дітей прилеглих сіл, де не було шкіл, у Жовтневому організували інтернат на 30 місць при середній школі № 1. Відкрили вечірню школу робочої молоді на п'ять класів.

За самовіддану працю в навчанні й вихованні підростаючого покоління в 1946 році Радянський уряд нагородив багатьох вчителів медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», серед них Г. А. Наумову, Л. П. Гедульянову, А. Г. Фурсову, Л. І. Гришину, Є. Г. Бален.

9 червня пройшла районна олімпіада художньої самодіяльності, в якій брали участь більше 300 учнів, які демонстрували своє вміння, учні-фізкультурники середньої школи № 1 показали в гарному виконанні фізкультурні вправи. Народна творчість розвивалася й у Будинку культури, гурток художньої самодіяльності підготував кілька п'єс.

Посуха у Причорномор'ї призвела до голоду, не вистачало продуктів сільськогосподарського виробництва: хліба, різних круп, м'яса й т. п., на колгоспний ринок продукція рибколгоспу надходила в невеликій кількості, хоча й була дешевою: один кілограм тюльки коштував 3 копійки, тарані, рибець – 5 коп., судака – 6 коп., кефалі – 9 копійок.

У голодний час учні шкіл одержували в сільській їдальні обіди: один черпак супу або борщу без м'яса й двісті грамів чорного хліба.

Від голоду вмерло більше 1500 жителів села, але немає точних даних в архівах, тому що багато смертних випадків не фіксувалися в сільській Раді. Родичі або сусіди перебували у важкому стані й не могли взяти свідоцтво про смерть, а в самотніх жителів просто не було кому взяти його.

Використовуючи всю живу тяглову силу колгоспів, залучаючи робітників та службовців, тракторний парк, провели в стислий термін весняну сівбу важкого 1947 року. За два дні закінчили боронування зябу на площі 636 га.

На полях силами колгоспників, службовців і учнів старших класів провели тижневик боротьби з бур'янами. Середня врожайність в 1947 році становила: 13,3 цнт озимої пшениці, 11,4 цнт жита, 3,4 цнт яриці, 0,9 цнт ячменя, 3,0 проса, 2,1 цнт кукурудзи, 3,5 цнт соняшнику, 3,3 цнт вівса. Колгосп ім. Карла Маркса на 25 липня здав державі 20 відсотків річного плану. На збиранні кукурудзи й соняшнику в колгоспах

у недільниках брали участь робітники, службовці, вчителі й учні шкіл.

В 1947 році майже не було дощів, що призвело до загибелі ярових і озимих культур. Тому була введена карткова система, у школах почали готувати обіди для учнів. Харчувалися обідами всі учні шкіл.

В 1946 році телефонним зв'язком з'єднали Жовтнєве з Миколаєвом і районом. Було підключено 36 телефонів і одну ручну телефонну станцію, 56 радіоточок. Жовтнєве й Балабанівка були повністю радіофіковані. Діяло поштове відділення, де два листоноші доставляли жителям 8884 періодичних видання.

У 1948–1949 рр. Жовтнєва МТС, до складу якої входило 18 тракторних бригад, обслуговувала колгоспи всього району. Було обладнано автопередвижну майстерню для ремонту тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки прямо в полі.

П'ятдесяті роки ХХ сторіччя почали змінювати економічну структуру населеного пункту у зв'язку з розвитком промисловості.

Ще в липні 1946 року уряд ухвалив рішення про будівництво великого суднобудівного заводу на Південно-Бузькому лимані в Жовтнєвому. Більше року створювався проект. Великі дослідницькі роботи Державним спеціальним проектним інститутом – 2. Дослідники на чолі з інженером В. А. Макогонем пробурили на суші й у прибережній частині лиману близько 500 свердловин, а на пустирі між вулицею Толочною і залізницею стали зводити одноповерхові котеджі для майбутніх суднобудівників.

Розбудова заводу почалася із днопоглиблювальних робіт у районі Балабанівської коси шляхом наміву піском заводської площі для її вирівнювання, а також будівництва бетоно-розчинного вузла, столярної майстерні, складів і автогаража. Будівництво заводу очолив інженер-будівельник П. А. Філіппов, а зведення об'єктів – молодий фахівець П. Д. Савун.

У 1950 році було введено в дію бетонну автостраду Миколаїв–Жовтнєве, що забезпечило доставку різних матеріа-

лів на будівельний майданчик заводу, а через деякий час від ст. Прибузька підвели й залізницю.

У 1951 році ввели в дію корпусну майстерню, матеріальний склад і приступили до будівництва блоку корпусних цехів, блоку добувочних цехів, елінгу та лінії електропередач від Миколаївської ТЕЦ.

У цей час побудували більше 5000 кв. метрів житла.

У вересні 1951 року запрацювали верстати, спалахнули дуги електрозварювання – суднобудівний завод у Жовтневому розпочав своє життя, першим директором призначено П. А. Філіппова.

У квітні 1952 року почала виходити заводська стінгазета «Суднобудівник», а 13 травня пролунав перший заводський гудок, сконструйований токарем Лопасовим М. І.

У червні 1952 року директором заводу призначили Л. П. Маланченка, а колишній перший директор П. А. Філіппов продовжував будувати нові об'єкти заводу. У середині цього року почали застосовувати напівавтоматичне й автоматичне зварювання, електричні й пневматичні інструменти.

У вересні 1953 року при заводі відкрили ремісниче училище фахівців-суднобудівників.

У 50-і роки почали будівництво третьої ділянки морського порту. Першу чергу закінчили в 1957 році. Були встановлені крани великої вантажопідйомності, побудовані склади, залізниця, автомагістраль. Через порт здійснювалися експорт та імпорт різних вантажів. Порт почав плідно працювати, а поруч ішло будівництво другої черги порту, поглиблення акваторії.

В 50-і роки промартіль реорганізувалась у промисловий комбінат «Маяк», що виробляв меблі, оцинкований посуд, металеві бочки для води й пального, годівниці для птахоферм, свиноферм, цементні плитки для тротуарів й інші товари.

Будівельне управління № 13 (колишнє УНР – 126) «Миколаївбуд» значно розширилося, почало будувати промислові об'єкти, багатоповерхові будинки, магазини, водопровідну й каналізаційну мережі.

Жовтнева МТС в 1951 році була занесена на обласну Дошку пошани.

Введення в дію Верхньо-Інгулецької зрошувальної системи в 1957 році дало можливість радгоспу відвести під зрошення 1503 га посушливих земель. Усі трудомісткі процеси в землеробстві й тваринництві цього року було механізовано.

Застосування зрошення, передової агротехніки, мінеральних і органічних добрив дало можливість одержувати високі врожаї зернових, технічних і овочевих культур.

В 50-і роки рибколгосп ім. Ворошилова почав поповнюватися новими сейнерами, самохідними баркасами. Вилови риби були багаті та різноманітні.

В 1952 році в Жовтневому прийняла учнів нова 3-поверхова школа на 1 000 учнів з актово-фізкультурним залом (нині ЗОШ № 29).

У старому приміщенні (нині вечірня школа) розмістилася середня школа з російською мовою викладання. В 1953 р. побудували ще одну середню школу на 900 учнів (біля пам'ятника В.І. Леніну, нині зруйнована) на місці і з матеріалу підірваної німцями Святодухівської церкви. У Балабанівці будинок контори радгоспу теж переобладнали під школу.

В 1957 році почало працювати професійно-технічне училище з 12-літнім строком навчання дітей із семирічного віку. Але воно проіснувало всього лише чотири роки, й 1–4 класи були переведені в загальноосвітні школи, а старші класи продовжували навчатися в реорганізованому ПТУ, де одержували суднобудівну кваліфікацію й середню освіту. Було відкрите професійно-технічне будівельне училище № 13, що готувало будівельників різних спеціальностей.

У 1957 році став до ладу авторемонтний завод, де пізніше стали випускати подрібнювачі грубих кормів для худоби. Продукція цього підприємства йшла в інші республіки та за кордон.

У ці роки почала працювати районна лікарня в будинку училища, побудованому біля залізничного переїзду, а в 1955 році вибудований будинок гуртожитку передали під районую лі-

карню, де розмістили кілька відділень на 75 ліжок. Головним лікарем призначили учасницю війни капітана медичної служби Хоменко А. Т. У цей час у поліклініці та лікарні працювали 13 лікарів і 64 середніх медичних працівники, серед них багато фронтовиків: Лупинський А. Л. – хірург, Пасхалов А. І. – хірург, Сляднева К. Ф. – терапевт, медсестри Жайворонок А. І., Руда А. П. і багато інших.

В 1959 році вступив до ладу новий Палац культури ім. Жовтневої революції заводу «Океан» з двома залами для глядачів на 555 і 250 місць.

Торговельна мережа розширилася, покращилося обслуговування населення. У багатоповерхових будинках відкривалися нові магазини продовольчих і промислових товарів.

У 1961 році Жовтневе стало містом районного підпорядкування. Жовтневе об'єднали з Балабанівкою, і населений пункт став називатися місто Жовтневе. Головні вулиці і тротуари міста заасфальтовано. Вони потопають в зелені акацій, сріблястих тополь, кленів, декоративних кущів. Біля багатьох будинків – клумби квітів. За ці роки в місті зведено 44 багатоповерхових будинки площею 33 тис. кв. метрів. Крім того, споруджено 4 тис. індивідуальних будинків. Методом народної будови насаджено Комсомольський парк, споруджено стадіон «Молодіжний», танцювальний майданчик. Уздовж берега Південного Бугу тягнеться пляж, вкритий золотистим піском, працює водна станція, причал приймає річкові трамваї. На золотисто-сріблястих пляжах (за кольором піску в ті часи) ніде яблуку впасти, відпочиваючі приїздили з усієї країни.

З ініціативи міської Ради вулиця ім. Леніна, алеї парку «Молодіжний» освітлені люмінесцентними світильниками, прокладено 11 тис. кв. метрів тротуарів, 5,4 тис. метрів водоводу, побудовано дитячий комбінат на 80 місць. Для забезпечення побутових потреб трудящих у місті відкрито 26 магазинів, 6 їдалень, працює хлібозавод, харчокомбінат. Товарообіг торговельної мережі становить понад 12 млн крб. на рік.

У місті вже діють нові корпуси лікарні на 240 ліжок, поліклініка, санепідемстанція, станція «Швидкої допомоги», жіноча і дитяча консультації, аптеки.

В 1961 році був побудований комбінат побутового обслуговування населення (на вул. Торговій).

В 60-і роки на заводі «Миколаївсільмаш» (колишній «Ремзавод»), крім подрібнювачів грубих кормів було налагоджено випуск нової продукції паронагрівачів. Шліфувальник Вершинін М. З. впровадив ряд раціоналізаторських пропозицій, і продуктивність праці зросла в цеху в 2,5 раза.

В 1963 році стало до ладу міжобласне підприємство з розподілу горючого газу пропан-бутану (газорозподільна станція). Також відкрито новий кінотеатр «Дружба» (пізніша назва – «Ровесник») на 380 місць і літній кінотеатр на 500 місць (в парку «Молодіжний»). Будинок колишньої земської школи переобладнали в Палац піонерів, добудувавши другий поверх (нині суд Жовтневого р-ну). У Палаці працювали дитячі студії: духового оркестру, струнних інструментів, танцювальна, вокальна, художнього читання, а також гуртки технічної творчості.

У п'яти середніх і одній восьмирічній школах в 1966 році навчалось 3 598 учнів, у двох вечірніх школах робітничої молоді – 648 учнів, у професійно-технічному училищі – 313 майбутніх суднобудівників, у медичному училищі – 210 студентів, у філії суднобудівного технікуму – 198 студентів.

Шістдесяті роки ознаменувалися розвитком суднобудування й зрошувального землеробства. Це були прекрасні роки розбудови, розвитку району та добрих людських сподівань. Керівництво району довгий час здійснював голова райвиконкому всіма шанований Кінаш Іван Пантелійович.

28 грудня 1973 року було закінчено будівництво пивзаводу й виготовлена пробна партія пива.

Сьогодні не всі знають, що ідея розширення кордонів Миколаєва за рахунок поглинання прилеглих населених пунктів не нова, а зародилася ще наприкінці 18 сторіччя.

Засновнику міста Г. Потьомкіну та будівничому М. Фалєєву належить відважна мрія з'єднати вже існуючий древній

Богоявленськ з Миколаєвом, який у ті часи лише починав розбудовуватись. Та мріям цим судилося здійснитись лише через 200 років.

У 70-ті роки 20-го сторіччя, коли в Жовтневому стала інтенсивно розвиватись промисловість, назріла необхідність відділити аграрний сектор від промислового, що почав явно домінувати в економіці району.

Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

«Утворити такі райони у містах: ...Корабельний – у місті Миколаєві... Включити м. Жовтнєве Жовтневого району Миколаївської області в смугу м. Миколаєва; Жовтнєву міську раду ліквідувати».

Ці рядки з Указу Президії Верховної Ради УРСР від 22 грудня 1973 року розпочали відлік часу наймолодшому району міста Миколаєва – Корабельному.

До новоствореного району увійшли населені пункти: Жовтнєве, Балабанівка, Широка Балка, Кульбакине, які теж цікаві своєю історією.

Авіаремонтне підприємство (МАРП) було створено як майстерні при льотному училищі ім. Леваневського в 1940 році, яке в роки війни було евакуйовано в східні райони Росії. З 1946 року авіапідприємство перебазувалося у Чернобаївку Херсонської області, а через три роки – на станцію Кульбакине.

У післявоєнні роки авіапідприємство почало швидко розвиватися, необхідно було здійснювати ремонт літаків і двигунів для морської авіації. Зростала кількість працюючих, і поблизу авіапідприємства почалося будівництво житла, відкрилася школа на 1 200 місць, магазини.

А селище Широка Балка виникло з появою заводу «Наваль» і ряду інших підприємств Миколаєва на місці хуторів. Збільшення вантажопотоків через Миколаївський порт і руйнування селянських господарств після сталинської реформи спричинили значний приплив робітників у місто Миколаїв. Однак вільного житла в місті не було. Тому, влаштувавшись на підприємства, у порт, робітники почали шукати

місце для будівництва житла. Так виникли перші будиночки вздовж Бузького узбережжя лиману, а потім – на південному схилі балки – до ґрунтової дороги Миколаїв – Богоявленськ. Після забудови двох вулиць селище назвали Широкою Балкою. До Великої Вітчизняної війни було забудовано чотири вулиці, одна – уздовж берега, а три – від берега до дороги. У селі була відкрита початкова школа, працював один продовольчий магазин, у балці були викопані два колодязі.

На першій сесії Корабельного виконкому, яка відбулася 15 січня 1974 року, було обрано першого голову виконкому Корабельного району м. Миколаєва. Ним став Білий Віктор Олександрович, який беззмінно, аж до 1983 року, стояв у витоків молодого району і зробив багато для його становлення та процвітання. Тоді, як і в минулі часи, багато залежало від уміння перших керівників новоствореного району швидко реагувати та діяти, не боячись при цьому відповідальності за прийняте та втілене рішення. В. С. Калінін, В. М. Лебеденко, В. М. Валецький, Ю. В. Качан., А. А. Худяєв, М. П. Ворона – всі вони, змінюючи один одного на посту керманців району, гідно втілювали в життя розпочаті їх попередниками справи.

Одночасно з економічним розвитком району дбали про соціальне і духовне благополуччя його мешканців. Один за одним здавались об'єкти, район зростав і в ширину, і в висоту, ставав гарним та затишним куточком міста, комфортним для його мешканців. Тут знайшли свою другу батьківщину металурги, які приїхали працювати на збудований і пущений в дію в 1980 році глиноземний завод. В дуже короткий термін були побудовані такі комплекси, як плавбасейн «Водолій», сучасний Палац культури, нові школи, дитячі садки, житловий мікрорайон із найсучаснішою в ті часи службою сервісу.

Миколаївський глиноземний завод, суднобудівний завод «Океан», пивзавод «Янтар», завод «Сільмаш» не залишались осторонь справ молодого району. Із вдячністю можна згадувати імена перших директорів заводів Е. М. Беспалова,

А. А. Мальярчука, В. А. Бажова, Н. В. Чантурії, В. В. Мешина. Вони поділяли і вирішували разом з адміністрацією проблеми благоустрою та соціально-культурного розвитку району.

Корабельному району з самого народження щастило на вмілих та хазяйновитих керівників. Усі вони, в переважній більшості вихідці з заводу «Океан», змінюючи один одного на посту голови, продовжували розвивати добрі починання і справи, розпочаті своїми попередниками. Їм пощастило на хороших вчителів і наставників, істинних однодумців і патріотів району. Перші секретарі Корабельного райкому партії М. В. Бобирєв, Ю. В. Попович, В. К. Новожилов, секретар виконкому Корабельної районної ради 1974–1995 рр. Н. І. Порошина, керівники і співробітники державних установ І. П. Кінаш, О. С. Дерило, Ю. І. Сандюк, В. І. Якименко, М. А. Кожухар, О. І. Онопрієнко, С. Д. Шаманов, Н. І. Дяченко, В. В. Ципляк, А. І. Панасюк, В. П. Красинська, Л. С. Грибенік та багато, багато інших.

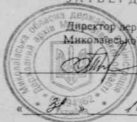
Під керівництвом цих неординарних людей район переживав злети і падіння, розквіт та занепад з об'єктивних причин, але прагнення втримати на належному рівні економіку ніколи не перешкоджало чуйному піклуванню про людей праці, ветеранів, пенсіонерів, дітей. Своє 35-річчя район зустрів як лідер Миколаєва з відрахування коштів у міський бюджет і має високий економічний потенціал на майбутнє.

З 2002 року по сьогоднішній день район очолює голова адміністрації Корабельного району, заступник міського голови Устенко В. І., який з оптимізмом дивиться в майбутнє району і в складних умовах сьогодення втілює в реальність мрії і сподівання своїх попередників. Йому належить ідея воєдино зібрати і відновити для нащадків уже багато в чому втрачену і забуту славетну історію нашої малої батьківщини, відновити спадкоємність поколінь, запровадити містечковий патріотизм як одну з найбільших чеснот громадянина.

Пошукова робота в архівах тривала з 1960 по 2008 роки.

(посада керівника юридичної особи)

(підпис розшифрування підпису)

Директор держархіву
Миколаївської області

Л.Л. Левченко

« 31 » 10 2007 р.

« _____ » _____ 200__ р.

АКТ

№ _____

приймання-передавання документів на постійне зберігання

Підстава: Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»

У зв'язку із _____

(закінченням строку зберігання, ліквідацією юридичної особи)

_____ передає,

(назва юридичної особи)

а державний архів Миколаївської області приймає документи фонду № P-6095Табельний календар Шенширтових

(назва фонду)

за 1967-69, 1985 роки,2007

а також їх страхові копії та довідковий апарат до них:

№№ з/п	Номери і назви описів	Кількість примірників кожного номеру опису	Кількість справ (документів)	Кількість страхових копій	Примітки
1	2	3	4	5	6
1	Табель № 1	3	52		

В С Ъ О Г О прийнято 52 (п'ятдесят дві) справ (документів)
(числом і словами)

Передавання здійснив:

Толовий спеціалістОвсінчук О.А. Овсінчук
(підпис розшифрування підпису)

« 31 » 10 2007 р.

Приймання здійснив:

каваларий Вєдєну зберігач
Амосов
(підпис розшифрування підпису)

« 31 » 10 2007 р.

Зміни до облікових документів внесено.

(посада підпис розшифрування підпису)

200__ р.

Передмова

до опису № 1 фонду особового походження
Касьяновського Валентина Олександровича

Касьяновський Валентин Олександрович народився 10 лютого 1928 року в селищі Богоявленське Миколаївського району Миколаївської області в сім'ї робітників.

В 1949 році закінчив середню школу, з 1949 по 1954 роки навчався в Одеському державному університеті імені І.Мечникова на геолого-географічному факультеті.

А 1954-1956 роках працював в середніх школах ст. Знам'янка Кіровоградської області, в 1956-1957 роках викладав в Миколаївській школі-інтернаті № 1, в 1957-1961 роках – в ПТУ № 1 в селище Жовтнєве, в 1961-1963 роках працював завідувачем кабінетом політпросвіти Жовтнєвого райкому Компартії України, в 1963-1965 роках – вчителем історії і географії в Жовтнєвій школі № 5, в 1965-1970 роках – завідувачем відділом пропаганди і агітації Жовтнєвого райкому Компартії України, в 1970-1974 роках – організатором позакласної роботи в середніх школах №№ 3 та 43.

У 1988 році вийшов на пенсію. Майор у відставці.

В 1960-ті роки очолював Жовтнєву районну комісію по підготовці тому "Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область".

В 2007 році В.О.Касьяновський передав у Державний архів Миколаївської області документи особового фонду. Це нариси з історії населених пунктів Жовтнєвого району Миколаївської області, документи про участь мешканців Жовтнєвого району у Великій Вітчизняній війні (1941-1944 рр.) та з історії підприємств і установ Жовтнєвого району, особисті фотографії.

Головний спеціаліст
держархіву Миколаївської області

 О.А.Смирнова

Касьяновський Валентин Олександрович (1928-) краснавець

Фонд № Р-6095
Опис № 1
справ особового походження
за 1967-1969, 1985, 2007роки

ЗАТВЕРДЖУЮ
Директор Державного архіву
Миколаївської області
Л.Л.Левченко
« 30 » 10 2007 р.

з/п	Індекси справ	Заголовки справ	Крайні дати	К-ть аркушів	Примітки
1	2	3	4	5	6
1		Автобіографія краснавець В.О.Касьяновського і особиста фотографія.	2007	3	
2		Документи, які зібрані В.О.Касьяновським про роботу районної комісії з підготовки тому «Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область» по Жовтневому району (Списки членів комісії, авторів нарисів і довідок, редакційні висновки, переліки газет, книг, документів щодо перегляду документів, листування та ін.)	24 жовтня 1967 13 листопада 1969	88	
3		Виписки з документів Інституту історії партії при ЦК КП України, які зроблені В.О.Касьяновським з історії Жовтневого району		35	
4		Виписки із книг і архівних документів, які зроблені В.О.Касьяновським з історії Жовтневого району		35	
5		Виписки з різних джерел, які зроблені В.О.Касьяновським з історії Жовтневого району		76	

1	2	3	4	5	6
6		Виписки з документів партійного архіву при Миколаївському обкомі КП України, які зроблені В.О.Касьяновським з історії Жовтневого району за 1944-1948роки		127	
7		Те саме, за 1952-1955роки		25	
8		Те саме, за 1954-1964 роки		115	
9		Виписки із книг і документів Державного архіву Миколаївської області, які зроблені В.О.Касьяновським з історії Жовтневого району		89	
10		Виписки із архівних документів, які зроблені В.О.Касьяновським з історії Жовтневого району. УІІ-ІІ ст.ст. до н.е. - 1916 рік		206	
11		Виписки із архівних документів, які зроблені В.О.Касьяновським з історії населених пунктів Жовтневого району і міста Миколаїв. 1917-1941 роки		259	
12		Виписки із газет і архівних документів, які зроблені В.О. Касьяновським з історії Жовтневого району		175	
13		В.О. Касьяновський Історичний нарис про село Бармашове Жовтневого району та документи і матеріали до нього. Машинописи		114	
14		Виписки із книг і архівних документів до нарису про село Бармашове Жовтневого району, які зроблені В.О. Касьяновським		219	

1	2	3	4	5	6
15		Історичний нарис про селище Воскресенське Жовтневого району. Машинопис		32	
16		Історичний нарис про село Грейгове Жовтневого району та документи і матеріали до нього		176	
17		Історичний нарис про місто Жовтневе та документи і матеріали до нього. Перший варіант. Том 1		116	
18		Те саме, том 2. Другий варіант		142	
19		В.О.Касьяновський Історичний нарис про населені пункти Жовтневого району. Рукописи		190	
20		Історичний нарис про село Калинівка Жовтневого району та документи і матеріали до нього		41	
21		Історичні довідки, виписки із газет і архівних документів, які зроблені В.О.Касьяновським з історії села Котлярево Жовтневого району		170	
22		В.О.Касьяновський Історичний нарис про Корабельний район. Рукопис		106	
23		Виписки із газет і архівних документів, які зроблені В.О.Касьяновським з історії Корабельного району. Том 1		131	
24		Те саме, том 2		183	
25		Історичний нарис про село Лимани Жовтневого району та документи і матеріали до нього		246	

1	2	3	4	5	6
26		Документи і матеріали з історії села Лупарево Жовтневого району, які зібрані В.О.Касьяновським		74	
27		Виписки із газет і архівних документів з історії села Михайло-Лар'ївка Жовтневого району, які зроблені В.О.Касьяновським		59	
28		Документи і матеріали з історії села Мішково - Погоріловка Жовтневого району, які зібрані В.О.Касьяновським		243	
29		Документи з історії села Новомиколаївка Жовтневого району, які зібрані В.О.Касьяновським (історичні довідки, виписки з газет і архівних документів)		229	
30		Історичний нарис про місто Октябрське Жовтневого району та документи і матеріали до нього (списки мешканців району)		102	
31		Історичний нарис з історії селища Первомайське Жовтневого району та документи і матеріали до нього		171	
32		Історичний нарис про село Прибузьке Жовтневого району та документи і матеріали до нього		134	
33		Історичний нарис про село Українка Жовтневого району та документи і матеріали до нього		135	
34		Історичний нарис про село Шевченкове Жовтневого району та документи і матеріали до нього		324	

1	2	3	4	5	6
35		Документи про героїв Радянського Союзу-уродженців Жовтневого району, які зібрані В.О.Касьяновським (автобіографії, статті, історичні довідки, листування, с 7 фотографій і 16 ксерокопій фотографій)		78	
36		Документи і матеріали про звільнення Корабельного району Миколаївської області від німецько-фашистських загарбників в 1944 році, які зібрані В.О.Касьяновським (статті, спогади, списки, вирізки статей з газет, листування)		108	
37		Документи і матеріали про учасників підпільного руху в роки Великої Вітчизняної війни на території Жовтневого району (історичні довідки, списки, спогади учасників руху, доповіді)		25	
38		Документи і матеріали про Героїв Радянського Союзу – уродженців Миколаївської області, які зібрані В.О.Касьяновським (стаття, копії листів нагородження, історичні довідки, листування)		72	
39		В.О.Касьяновський Списки мешканців і учасників бойових дій в роки Великої Вітчизняної війни по Жовтневому району		123	
40		Документи і матеріали про висадку десантників – ольшанців 25-26 березня 1944 року, які зібрані В.О.Касьяновським (спогади учасників десанту, вирізки статей із газет, листування, відгук на книгу М.Божаткіна «Десант приймає бой»)		42	

1	2	3	4	5	6
41		В.О.Касьяновський Історичні нариси про події Великої Вітчизняної війни в Україні і Миколаївській області. Рукописи і комп'ютерна верстка			64
42		Списки воїнів - уродженців населених пунктів Жовтневого району, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни			226
43		Документи з історії Великої Вітчизняної війни на території Жовтневого району, Миколаївської області та ін. областей України, які зібрані В.О.Касьяновським (стаття, хроніка визволення міст і сіл Миколаївської області, списки командного складу армій, фронтів та ін.)			206
44		В.О.Касьяновський Історичний нарис про діяльність 33-го Центру бойового застосування і перенавчання льотного складу авіації ВМФ та документи і матеріали до нього			24
45		В.О.Касьяновський Історичний нарис про розвиток народної освіти в Жовтневому районі та документи і матеріали до нього			122
46		В.О.Касьяновський Історичний нарис про розвиток медицини в Жовтневому районі та документи і матеріали до нього			84

1	2	3	4	5	6
47		Документи і матеріали з історії комсомольської організації Жовтневого району, які зібрані В.О.Касьяновським (спогади, стаття, списки, довідки, виписки із архівних документів)		49	
48		Історичний нарис про діяльність партійної організації Жовтневого району та документи і матеріали до нього (є 4 фотографії)		97	
49		В.О.Касьяновський Історичний нарис про діяльність заводу «Океан» і Миколаївського глиноземного заводу	1985	23	
50		Документи і матеріали про працівників заводу «Океан», що нагороджені орденами і медалями, які зібрані В.О.Касьяновським (списки, виписки із архівних документів)		258	
51		В.О.Касьяновський Історичний нарис про діяльність Миколаївського глиноземного заводу		18	
52		Індивідуальні і групові фотографії В.О.Касьяновського		23	

В опис внесено 52 (п'ятдесят дві) справи з № 1 по № 52

Опис склав головний спеціаліст
відділу формування НАФ та діловодства
Державного архіву Миколаївської області О.А.Смирнова
23 жовтня 2007 року

СХВАЛЕНО
Протокол засідання ЕПК
держархіву Миколаївської області
від 23.10 2007 р. № 10

В опису пронумеровано 8 (вісім) аркушів.

Головний спеціаліст
Держархіву області

О.А.Смирнова

The Devtshel Monastery.

Дівочий монастир на Вітовці над Бугом міг бути таким...

Відкриття нової школи. 1952 рік. Нині ЗОШ № 29

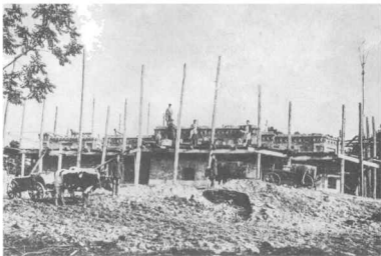
Алея Богоявленського саду, ХІХ ст.

Перша святкова демонстрація Корабельного району у складі міста

Гордість заводу «Океан»

Будівництво Святодухівської церкви, 60-ті роки XIX ст.

Початок будівництва МГЗ

Навчально-виробничий комбінат

Касьяновський В.О. з екскурсією біля місця формування десанту

Долгоруков И.М. Славны бубны за горами. 1810 года // Долгоруков И.М.
Сочинения. – Т. 2. – Спб.: А. Смирдин, 1849. – С. 461–484.

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ
СОЧИНЕНИЙ
РУССКИХ АВТОРОВ.

СОЧИНЕНИЯ

ДОЛГОРУКАГО.

ТОМ II.

Издание Александра Смирдина.

1849.

СОЧИНЕНИЯ

ДОЛГОРУКАГО

(Князя Ивана Михайловича.)

Угоден — пусть меня читают,
Противен — пусть в огонь бросают:
Трубы похвальной не ишу.

ТОМ ВТОРОЙ.

Издание Александра Смирдина.

САНКТПЕТЕРБУРГ.

В типографии Императорской Академии Наук.

1849.

ИЗВЛЕЧЕНИЕ ИЗ РУКОПИСЕЙ,
ПОД НАЗВАНИЕМ:

СЛАВНЫ БУБНЫ ЗА ГОРАМИ.

1810 года.

I.

ОПИСАНИЕ БОГОЯВЛЕНСКАГО.

Поживи Потемкин – и Николаев стал бы шире Москвы: от города до Богоявленскаго считается 12 верст, а все это пространство было уже разбито на кварталы. Дорога лежит по берегам Буга. Подобно петергофской, на ней розданы были места под загородные домики многим приближенным. Иной строился для своего, иной для его удовольствия. Места безлесныя, но быстрый ток воды утешает зрение. Вельможа умер – и все исчезло!

В самом Богоявленском – прелесть! Я туда ездил и не мог довольно налюбоваться этим местом. Я нигде не видал такого соединения вдруг богатства природы, роскоши искусственной и нищеты. Потемкин любил это место и разводил тут сады. Всякое растение и дерево, какое только в том климате достать можно около Крыма, – все сюда привезено было на подводах и посажено без пощады человеческого поту; все принялось и пустилось, а после – все поросло тростником и облеклось в пустыню. Тут уже не сад теперь пышный и пространный, а дичь одна необработанной природы.

Посреди сада видна еще купальня. Она из дикаго камня на 8-ми столбах. Несколько ступеней сводит вас в чистую и прохладную воду; под сводом гранитным вас солнце не печет. Тут орошался некогда исполин, и никто, кроме Нимф, приблизиться к нему не смел. Дабы сохранить и ныне, сколь возможно, сей

памятник роскоши от суровости погоды, а паче соблюсти источник в чистоте, поставлена бедная избушка, нестоящая ничего, из хворосту и тростника. Один широкий шаг поставит вас на ея кровлю; но взгляните вокруг этого убогаго шалаша, в котором старичок-сторож плетет лапти и курит табак, взгляните: около его разраслись не рябина или черемуха, нет! тут ветви, отягченные абрикосами, бергамотами, осеняют верх его и обвивают столпы его ограды. Высокий куст грецких орехов царствует над прочими плодами; с ним сблизила природа и каштановое дерево. Старик глядел на нас с изумлением; он не понимал, отчего мы так дивимся, столь для него сие зрелище было обыкновенно! Где ж вы найдете так тесно вместе редкия прозябения лучших стран света, нищету хижины, вросшей в землю, и великолепную купальню? О деревьях обыкновенных, как то: груши и яблони говорить уж нечего: пропасть!

Сердце ноет, когда видишь в таком все запущении. Сад этот отдан одному фабриканту, который тут содержит суконную фабрику, и все место получил из казны в аренду. Он печется о своем промысле и, конечно, мало думает о саде. Я весь его исходил с конца до другого, неоднократно возвращался к бане, близ которой обрывал бергамоты, заливал хорошим вином и задумывался о скором течении случаев и всей жизни нашей.

Я сидел на самой той скамейке, на которой Потёмкин сматривал рано поутру, как возят в сад щебень, песок, деревья, как все шевелится для прихоти его и ищет его благосклоннаго взора. Natura, думал я, все та же, но снят с нея наряд; душа сих мест удалилась в другия селения – все мертво было около меня.

Сад при нем назывался Витовской. В то время, как он убирал его, г-жа Вит кружила ему голову. О! я в том стою, умру с тем, что в жизни нашей то только время и можно счесть блаженным, в которое любовь сводит нас с ума!..

Меня водил по дорожкам, кои трудно отыскать уже в густой траве, один современник П., а и тех самых дней, когда Богоявленское во всей красе своей сияло. Один морской офицер был в нашем обществе, который видел здешния места в 89 году. Он нам казал там сухие рвы и болотистыя тинныя места, где я никак не поверил бы, что были когда-либо токи свежей воды, если б он не засвидетельствовал нам, что тут прорыты были везде

каналы, и столько наполнены водою, что князь плавал на них в раззолоченных лодках. Гребцы пели, кричали; весла отражали лучи яркого дневного светила; вода сливалась с них крупные свои перлы, а князь не вмещал своих восторгов. Везде тут ныне ил, камыш, и на каждом шагу увязнешь. Вместо торжественных песен и кликов народных, один слышен крик неугомонных лягушек. Ах! что печальней сей картины!

Дом княжеский сломан; но он был так велик, что из материялов его вышел прекраснейший лазарет для морских сил; он тут же расположен. Ничто не заслуживает такого прилежного внимания; его построил маркиз де-Траверсе и к зимней огромной больнице присоединил лагерьный госпиталь, какого я еще нигде не видывал. Самое спасительное изобретение для недужных, истинный, а не тщеславный только опыт человеколюбия! Сказывали мне, что и во всех портах настроены такие же. Вот его расположение:

Все строение состоит из стены деревянной, не выше полуаршина, и с самой крутой и высокой крышкой, которая уподобляется полотняному намету. Эта кровля не доходит до земли, следовательно воздух не стеснен и проходит между нею и стенами чрез всю галерею. Кровать больного поставлена головою к стене, и в крышке над каждой – слуховое окошко, которое занавесом защищает больного от солнца. Пол земляной, но крепко убит, усыпан зеленью и всегда свеж, чист и сух; больному покойно, прохладно и просторно: выгодная замена зимним лазаретам, в коих летом так сгущается воздух, а между тем двоякая польза; ибо когда хворые переносятся сюда, тогда зимняя казармы больничные проветриваются и делаются в них необходимыя починки; самая перемена места столь часто для больного служит отрадой. При нас было их здесь до 100 челов., а иногда накаплиется до 400. При больнице 6 лекарей, доктор один и, сверх того, инспектор. Все содержание этого лазарета, относительно пищи, белья, опрятства и чистоты около постелей, отменную честь делает надзирателям. Редко немощное человечество видит подобныя о себе попечения.

Итак, кроме сада, есть в Божоявленском и полезныя заведения. Я упомянул о больнице; скажу нечто о фабрике. Арендатор на многих станах точет здесь сукно из тонкой испанской шерсти в свою пользу. Чтоб доказать, приехавши домой, что можно

уже обходиться и без иностранных сукон, я здесь купил на фрак по 6 руб. аршин сукно, которое выткано было из шерсти не совсем испанской, но снятой с породы от смеси крымских наших овец с мериносомами, т. е. от *métis* происшедшей. Оно несколько сурово, но носить можно; зато какая же разница в цене с иноземными сукнами! Перед нашими щеголями тем-то оно и виновато, что дешево. Хозяин фабрики работает с усердием и успехом; станов много; заведение обширное; строение казенное; работники вольные. Есть тут машина, посредством которой один ткач очень легко отделяет сукно в 3 аршина с лишком ширины; но он не ломается, как тот, о котором я говорил, бывши в Полтаве. Этот, просто одной кистью руки шевеля рукоятку, посылает челнок с удивительною скоростью чрез всю основу с края стана на другой. Главный предмет этой фабрики – выделка солдатских сукон. Быв в Богоявленском, надобно зайти и ее посмотреть, как заведение, достойное примечания.

Но я, не будучи смышлен в этой промышленности, все обращал глаза мои на сады, источники и купальню. Сколько раз я обошел ее вокруг, сколько раз пил тут воду, подставляя голову под фонтан и в тени пожилого орешника оплакивал мысленно разрушение таких драгоценных прелестей! Из сада пошедши к коляске, я еще наполнен был теми идеями, которыми местоположение и история его наполняли мое воображение, как наступил на что-то мягкое. – Ай! закричала жена. – Что такое? – Убитая змея. Она часто, говорят, из густых трав вытягиваются и шипят. Согласимся, сказал я своим товарищам, что везде есть добро и зло: прекрасен сад, но змея не хороша.

Где чиж поет сверху, там змей шипит в траве;
Не все то хорошо, что взор прельщенный хвалит.
Червь точит алый цвет на мягкой мураве,
И прежде чем есть мед, пчела тебя ужалит.

Правда, правда! закричали мои товарищи, сели в коляску и поскакали в Николаев. Отъехав с версту, я кинул еще взор на ветвистый орешник и на купол великолепной ванны. Витовка! место неподобных очарований! – если ты и ныне дивишь любопытных, что ж была ты тогда, как вельможа сыпал в тебя все свои сокровища? – конечно, рай земной!

СОДЕРЖАНИЕ

Предисовие мецената	3
И.А. Снытко. Об авторе	7
Вступление	9
Памятники археологии эпохи энеолита – бронзы.	
Племена ямной культуры	14
Кемиобинская культура	15
Племена катакомбной культуры	18
Племена культуры многоваликовой керамики	19
Племена сабатиновской культуры	20
Памятники раннего железного века.	
Древние греки	21
Исследования поселения Сиверсов Маяк-1	24
Жилища (землянки, полуземлянки)	29
Хозяйственные ямы	36
Основные находки	37
Граффити	41
Хозяйственная деятельность населения	54
Выводы	57
Исследования некрополя поселения-городища	
Сиверсов Маяк-1	65
Скифы и сарматы	69
Хора Ольвии в римский период	75
Племена черняховской культуры	77
Заключение	79
От автора	82
Литература и источники	88
Сокращения	96
<hr/>	
В.А. Касьяновский. Об авторе	97
Историчний нарис	100
<hr/>	
И.М. Долгоруков. Славны бубны за горами. 1810 г. (I. описание Богоявленскаго)	178

*Науково-популярне
та історичне видання*

**І. О. Снитко
В. О. Касьяновський**

Богоявленськ і його околиці: Історико-краєзнавчі нариси

Коректор: Н. В. Кочеткова
Комп'ютерна верстка: М. О. Романченко

Підп. до друку 05.09.12. Формат 84х108/32.
Папір офсет. Гарн. Times. Друк офсет. Ум. друк. арк. 9,66.
Наклад 5000 прим. Зам. № 224.

Віддруковано з оригінал-макету замовника
у ДП «Видавництво і друкарня «Таврида»,
95000, АРК, м. Сімферополь, вул. Генерала Васильєва, 44.
E-mail: marketing@tavridabook.com.ua

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1174 від 25.12.2002 р.
Книжкова продукція, виготовлена на ДП «Видавництво
та друкарня «Таврида», відповідає санітарно-епідеміологічним нормам
(Висновок державної санітарно-епідеміологічної експертизи
№ 05.03.02-04/27643 від 27.04.2010 р.)

